

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

“MƏCMƏÜŞ-ŞÜƏRA” ƏDƏBİ MƏCLİSİ VƏ XIX ƏSRİN İKİNCİ YARISI – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ BAKİ ƏDƏBİ MÜHİTİ (Əlyazma qaynaqları əsasında)

İxtisaslar: 5509.01 – Tarixşünaslıq, mənbəşünaslıq və
tarixi tədqiqat üsulları
5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Səbinə Namus qızı Əhmədova**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun "Türkdilli əlyazmaların tədqiqi" və "Şəxsi arxivlərin tədqiqi" şöbələrində yerinə yetirilmişdir.

Rəsmi opponentlər:

AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya
elmləri doktoru, professor
Gövhər Baxşəli qızı Baxşəliyeva

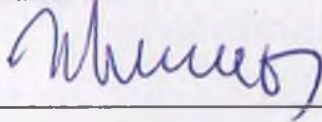
AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya
elmləri doktoru, professor
Muxtar Kazım oğlu İmanov

filologiya elmləri doktoru, professor
Aida Şahlar qızı Qasımova

filologiya elmləri doktoru, dosent
Esmira Seyfəl qızı Fuad

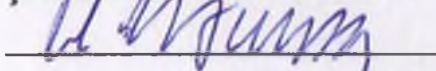
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurasının bazasında yaradılmış BED 1.05- Birdəfəlik dissertasiya şurası

Birdəfəlik dissertasiya
şurasının sədri:

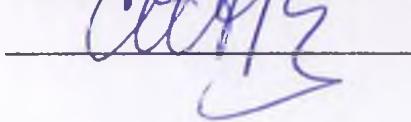
AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya
elmləri doktoru, professor
İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

Birdəfəlik dissertasiya
şurasının Elmi katibi:

filologiya elmləri doktoru, professor
İmamverdi Yavər oğlu Həmidov

Birdəfəlik Elmi seminarın
sədri:

filologiya elmləri doktoru, dosent
Salidə Şəmməd qızı Şərifova

DİSSERTASIYA İŞİNİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərini əhatə edən bədii yaradıcılıq prosesində ədəbi mühit anlayışı Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus bir hadisə kimi nəzərə çarpır. Dini-fəlsəfi-irfani görüşlərin, ilahi eşqin ədəbiyyatda yeni məzmun kəsb etməsi, poeziyada ictimai məzmun, eyni zamanda satira, həcv kimi janrların cəmiyyətdəki narazılıqları ifadə etmə statusu qazanması, qəzəl və qəsidə ilə yanaşı, qoşma, gəraylı, müxəmməs və şeirin başqa forma və şəkillərinin də geniş istifadə edilməsi dövrün ədəbi mühitinin spesifikasını müəyyən edir, ən əhəmiyyətli isə bu mərhələdə ədəbiyyat xalqın milli özünüdərkində mühüm rol oynamış olur.

Tədqiq olunan dövrdə Bakı ədəbi mühiti xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi, çünki bu mühitin təmsilçilərinin əsərlərində irəli sürülən ideyalar, tətbiq olunan ədəbi janrlar digər mühitlər üçün bir növ örnək olmuş, milli ideologiyamızın əsasını təşkil edəcək türkçülük, islamçılıq və müasirləşmək mövzusu isə daha qabarıq şəkildə özünü büruzə vermişdir. Digər regionlarda formalaşan ədəbi mühitin şairləri kimi klassiklərimizə, xüsusilə Məhəmməd Füzuliyə nəzirələr, təxmislər, təzminlər yazsalar da, xalqa öz soykökünü anlatmaq, milli şüurda dirçəliş, milli oyanış çağırışları onların yaradıcılığının mühüm bir istiqamətini təşkil edirdi və bu da “Məcməüş-şüera” üzvlərinin fəaliyyətini başqa ədəbi mühitlərdən fərqləndirir, spesifikasını müəyyən edirdi.

Feyzulla Qasımzadə, Mir Cəlal Paşayev, Firidun Hüseynov, Əziz Mirəhmədov, Kamran Məmmədov, Nəsrəddin Qarayev kimi görkəmli ədəbiyyatşünas alimlərimiz XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda fəaliyyətə başlamış ədəbi məclis üzvlərinin irsini bu və ya digər istiqamətdən tədqiq etsələr¹ də, müstəqillik dönməsinə

¹ Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi / Mir Cəlal, F.Qasımzadə, M.Arif. – Bakı: Aafan, – c.2. – 1944. – 395 s.; Mir Cəlal. Azərbaycanda ədəbi məktəblər. (1905-1917) / filologiya elmləri doktoru dis. / – Bakı, 1946. – 492 s.; XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı / Mir Cəlal, F.Hüseynov – Bakı: Maarif, – 1982, – 425 s.; Məmmədov, K. XIX əsr Azərbaycan şerində satira / K.Məmmədov. – Bakı: Elm, – 1975. – 272 s.; Mirəhmədov, Ə. Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqlər (XIX-XX əsrlər) / Ə.Mirəhmədov. – Bakı: Maarif, – 1983. – 362 s.; Qarayev, N. XIX əsr

qədər sovet ədəbiyyatşünaslığının ideoloji tələbləri tədqiqatçılara ədəbi məclislərin XIX əsrin ikinci yarısından XX əsrin 20-ci ilinə qədərki fəaliyyətini tam olduğu kimi dərindən öyrənməyə imkan vermirdi. Belə ki, ədəbi mühitin ruhunda yaşayan qabaqcıl ideyalar, rəmzlərlə əhatə olunan, türkçülük, islamçılıqla köklənmiş mübariz əhval-ruhiyyəli əsərlər dövrün tələblərinə uyğun “zərərli ideoloji düşüncə” təzahürləri kimi təqdim olunur, milli kökə bağlı sənətkarlar isə “mühafizəkar”, “mürtəcə” adlandırılırdı.

Müstəqilliyimiz bərpa olunduqdan sonra Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən ədəbi məclislərin öyrənilməsi daha geniş vüsət aldı və ayrı-ayrı ədəbi məclislərin üzvlərinin həyat-yaradıcılığını tədqiq edən yeni mərhələ başladı. İndiyə qədər bu mövzuda çoxlu tədqiqat aparılıb, elmi əsərlər yazılıb, monoqrafiyalar çapdan çıxıb, məqalələr dərc edilib. Mir Cəlal Paşayevin “Azərbaycanda ədəbi məktəblər”, Nəsrəddin Qarayevin “XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri” mövzusunda dissertasiya işləri monoqrafiya halında nəşr olundu², Əsgər Qədimov “XIX əsr Ordubad ədəbi mühiti”, Alxan Məmmədov “Şamaxı ədəbi mühiti (XIX əsrin ortalarından mart 1918-ci ilə qədər)”, Mirhaşım Talışlı “XIX əsr Lənkəran ədəbi mühiti”, Rəqub Kərimov “Qasım Bəy Zakir: həyatı, dövrü, mühiti və müasirləri”, Aytən Hacıyeva “Qarabağ ədəbi-mədəni mühiti (XIX əsrin II yarısı–XX əsrin əvvəlləri)”, Səbinə Əhmədova (biz) “Qarabağ ədəbi-mədəni mühiti: (XIX əsrin ikinci yarısı - XX əsrin əvvəlləri)”, Qivami Qazıyev “Gəncə ədəbi mühiti (1900-1930)”, Könül Bağirova “Azər Buzovnalının poetik irsi” mövzularında monoqrafik tədqiqatlar və dissertasiya işləri,³ Tənzilə Rüstəmcanlı “Azərbaycan

Azərbaycan ədəbi məclisləri: / filologiya elmləri namizədi dis. / – Bakı, 1971. – 301 s.

² Mir Cəlal. Azərbaycan ədəbi məktəblər. / tərt. ed. T.Mütəllibov – Bakı: Ziya-Nurlar, – 2004. – 391 s.; Qarayev, N.S. XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri / nəşr. hazır. və elmi red.: V.Musalı, – Bakı: Nurlan, – 2012. – 325 s.

³ Qədimov, Ə.N. XIX əsr Ordubad ədəbi mühiti: / filologiya elmləri doktoru dis. / – Bakı, 2006. – 371 s.; Məmmədov, A.B. Şamaxı ədəbi mühiti (XIX əsrin ortalarından mart 1918-ci ilə qədər): / filologiya elmləri doktoru dis. / – Bakı, 1993. – 303 s.; Talışlı, M.M. XIX əsr Lənkəran ədəbi mühiti: / filologiya elmləri doktoru dis. / – Bakı, 1997, – 177 s.; Kərimov, R.Ş. Qasım Bəy Zakir: həyatı, dövrü, mühiti və müasirləri: / filologiya elmləri doktoru dis. / – Bakı, 2015. – 335

ədəbiyyatında ədəbi məclislər və istiqlal ideyasının inkişafı”, Mehriban Əsədullayeva “XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığında maarifçi-realist dil” və ““Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisinin Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrinin inkişafında rolu”, Könül Bağirova “Azər Buzovnalı və müasirləri” kimi məqalələr⁴ ərsəyə gətiriblər ki, onlarda tədqiqata cəlb edilən zaman çərçivəsində Azərbaycanın bölgələrinin ədəbi-mədəni mühitini müxtəlif istiqamətdən öyrənmişdir.

Lakin həmin dövrün Bakı-Abşeron ədəbi mühiti, xüsusilə də “Məcməüş-şüəra” ədəbi məclisinin fəaliyyəti bu vaxta qədər kompleks şəkildə xüsusi monoqrafik tədqiqatın obyektı olmamışdır. Bu baxımdan ““Məcməüş-şüəra” ədəbi məclisi və XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində Bakı ədəbi mühiti (əlyazma qaynaqları əsasında)” mövzusunda dissertasiya işi aktualdır.

Düzdür, bu istiqamətdə müəyyən işlər görülmüş, tədqiqatın mənbəşünaslıq bazası formalaşdırılmışdır. Belə ki, XX əsrin əvvəllərində Əliabbas Müznib Bakı və bakılı şairlər haqqında kiçik həcmli əsərlər yazmış, Mirzə Əbdülxalıq Yusif bakılı şairlərin əsərlərindən ibarət təzkirə tərtib etmiş, Nəcəfqulu bəy Şeydanın “Gülşəni-maarif” təzkirəsində bakılı şairlərə geniş yer verilmişdir⁵.

s.; Hacıyeva, A.A. Qarabağ ədəbi-mədəni mühiti (XIX əsrin II yarısı-XX əsrin əvvəlləri) / A.A.Hacıyeva. – Bakı: Elm və təhsil, – 2021. – 422 s.; Qazıyev, Q.N. Gəncə ədəbi mühiti (1900-1930): / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. dis. / – Gəncə, 2011. – 153 s.; Bağirova, K.S. Azər Buzovnalının poetik irsi: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. dis. / – Bakı, 2018. – 179 s.

⁴ Rüstəmxanlı, T.Y. Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi məclislər və istiqlal ideyasının inkişafı // Filologiya məsələləri, AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, – 2019. № 10, – s.272-278.; Əsədullayeva, M. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığında maarifçi-realist dil // Axtarışlar: (ədəbiyyatşünaslıq, folklorşünaslıq, dilçilik və sənətşünaslıq), AMEA, Naxçıvan bölməsi, – 2019. – c.12. № 04, – s.76-82.; Əsədullayeva, M. “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisinin Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrinin inkişafında rolu // Elmi xəbərlər / Azərbaycan Dillər Universiteti, – 2019. № 2, – s.65-69.; Bağirova, K.S. Azər Buzovnalı və müasirləri // – Bakı: BDU, Dil və ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2014. № 1 (89), – s.160-164.

⁵ Xəyal, S. Əliabbas Müznib Bakı və bakılı şairlər haqqında / S.Xəyal. – Bakı: Nurlan, – 2003. – 80 s.; Təzkireyi-Yusif / nəşrə hazır. H.Mail, S.Xəyal – Bakı:

“Məcməüş-şüəra” üzvlərinin həyat-yaradıcılığının tədqiqi isə XX əsrin 80-ci illərində Cəfər Rəmzinin “Deyilən söz yadigardır” toplusunda Bakı ədəbi mühitinin əksəriyyətinin haqqında qısa bioqrafik məlumat və əsərlərindən nümunələrin nəşri ilə başlamış, artıq müstəqillik illərində Sona Xəyal (Sona xanım Hadiyeva) tərəfindən uğurla davam etmişdir⁶. Son iyirmi ildə Bakı-Abşeron mühitinin Mirzə Əbdülxalıq Yusif, Ağadadaş Müniri, Azər Buzovnalı, Məhəmmədismayıl Asi, Əbdülxalıq Cənnəti, Əbülhəsən Vaqif, Əliabbas Müznib, Haşim bəy Saqib, Kərbəlayi Muxtar Bisavad, Seyyid Zərgər, Mirzə Əbdülqadir Vüsaqi. Əliğa Vahid kimi yetirmələrinin əsərləri ayrıca kitab halında nəşr olunsa⁷ da, hələ də bu zəngin irsin böyük qismi qeyri-mətbu halda qalmaqdadır.

XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yazıb-yaradan şairlər möhtəşəm qəzəl, qəsidə, məsnəvi, mərsiyələr yaratmaqla bərabər, çarizmin milli və ictimai əsarətindən, XX əsrin əvvəllərindən isə xalqı milli mənafeyə zidd fəaliyyət göstərən bolşeviklərin təhlükəsindən xilas etməkdən ötrü yollar arayıb axtarır, eyni zamanda öz yaradıcılıqlarını azadlıq mübarizəsinə səsləyən əsərlərlə zənginləşdirirdilər. Bu proses Azərbaycanın hər yerində gedirdi, lakin Bakı ədəbi mühitinin üzvləri xalqın nicatını, yəni çarizmin müstəmləkəsi olmaqdan, daşnak-bolşevik hərbi birləş-

Ecoprint, – 2016. – 70 s.; Nəcəfqulu bəy Şeyda. “Gülşəni-maarif” təzkirəsi / nəşrə hazır. P.Kərimov, – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – 266 s.

⁶ Deyilən söz yadigardır, şerlər / toplayanı və tərt.ed.: C.R.İsmayilzadə (Cəfər Rəmzi), – Bakı: Yazıçı, –1987. – 349 s.; Xəyal, S. Bakı gülzarının bülbülləri / S.Xəyal. – Bakı: MBM, – 2011. – 128 s.

⁷ Azər Buzovnalı. Seçilmiş əsərləri / nəşrə hazır. A.Ramazanov, K.Bağirova, – Bakı: Nurlan, – 2007. – 236 s.; Əliabbas Müznib. Seçilmiş əsərləri / nəşrə hazır. və ön söz. S.Xəyal, – Bakı: Nurlan, – 2007. – 163 s.; Əliğa Vahid. Əsərlər / nəşrə hazır. və ön söz. S.Xəyal, – Bakı: Ecoprint, – 2016. – 164 s.; Haşim bəy Saqib. Divan / tərt. ed. M.Mailoğlu, – Bakı: Nurlar, – 2009. – 637 s.; Məşədi Azər. Seçilmiş əsərləri / çapa hazır. Ə.Tahirzadə, R.İmaməliyev, – Bakı: Boz oğuz, Nicat, – 1996. – 280 s.; Mirzə Ağadadaş Müniri. Əsərlər / nəşrə hazır. və ön söz. S.Xəyal, – Bakı: Ecoprint, – 2018. – 132 s.; Mirzə Əbdülxalıq Yusif. Qəzəllər / nəşrə hazır. və ön söz. S.Xəyal, – Bakı: MBM, – 2012. – 124 s.; Səməd Mənsur. Şeirələr. Felyetonlar. Pyeslər / nəşrə hazır. S.Xəyal, – Bakı: Şərq-Qərb, – 2019. – 456 s.; Səməd Mənsur. Əsərlər / nəşrə hazır. və ön söz. S.Xəyal, – Bakı: Nurlan, – 2008. – 144 s.; Qurbansoy, F. Mirzə Əbdülqadir Vüsaqi (özü və sözü) / F.Qurbansoy, – Bak: SBC PP, – 2018. – 144 s.

mələrinin qətlamından, ingilislərin işğalından qurtuluş yolunu türkçülük və islamçılıq idealları ətrafında birləşməkdə görürdü. Onlar bu məzmununda ara vermədən dövrü mətbuatda çıxışlar edir, türkçülük, müasirlik və islamçılıq ideyasının rəhbərləri Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin açdığı cığırda inamla addımlayır, öz mənalı, dəmir məntiqli əsərləri ilə xalqı azadlıq mübarizəsinə, hürriyyətə səsləyirdilər.

Bu baxımdan tədqiqat işini aktual edən amillərdən biri də XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəlləri Bakı ədəbi mühitinin milli-mənəvi düşüncəmizdə özünəməxsus yer tutması, bu mühitin təmsilçilərinin həyat-yaradıcılığı, dini-fəlsəfi, əxlaqi-didaktik, ictimai-siyasi baxışlarının dövrünün aynası olması, onların hikmətə, tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyan əsərlərinin zamanımızda da ictimai əhəmiyyətini qorumasıdır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiya işinin əsas **obyektı** XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində Bakı ədəbi mühitinin aparıcı nümayəndələri Mirzə Həsib Qüdsi (1828-1908), Məhəmmədəğa Cürmi (1835-1900), Ağakərim Salik (1849-1910), Ağadadaş Sürəyya (1850-1900), Mirzə Əbdülxaliq Yusif (1853-1924), Mirzə Əbdülxaliq Cənnəti (1855-1931), Ağadadaş Müniri (1863-1940), Məşədi Azər Buzovnalı (1870-1951), Səməd Mənsur (1879-1927), Haşım bəy Saqib (1870-1931), Seyyid Zərgər (1880-1920), Hacıəli Pərişan (1876-1944), Əliabbas Müznib (1882-1938), Əlipaşa Səbur (1885-1931) və b. məclis üzvlərinin yaradıcılığıdır.

Dissertasiyanın **predmeti** isə XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində Bakı ədəbi mühitinin nümayəndələrinin, o cümlədən Azərbaycanda ən uzunömürlü ədəbi məclis olan “Məcməuş-şüəra” üzvlərinin yaradıcılığının ilkin mənbələr, həmçinin əlyazma qaynaqları əsasında kompleks tədqiqidir.

Tədqiqat işində XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında Bakı ədəbi mühitinin rolu bir neçə istiqamətdə: ideya və düşüncə tərzini, məzmun və forma mütənəsibliyi, emosiya və vizual texnika baxımından araşdırılmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas **məqsədi** XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Bakı mühiti şairlərinin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı mövcud araşdırmaları nəzərdən keçirib, elmi həqiqətə əsaslanaraq yenidən

obyektiv təhlil süzgəcindən keçirmək, yeni əldə olunan faktlar və ilkin mənbələr əsasında həqiqəti ortaya çıxarmaqdır. Dissertasiya işində həmçinin şairlərin öxünəməxsusluğunu, dəst-xəttini müəyyən etmək üçün onların ümumi ədəbi irsini: qəzəl, qəsidə, məsnəvi, mərsiyə, növhə, satira yaradıcılığını, dram əsərlərini, müxtəlif səpkili şeirlərini və dövrü mətbuatdakı publisitik çıxışlarını: məqalə, felyetonlarını nəzərdən keçirmək, divan, təzkirə müəllifi olanların bu janrlara gətirdikləri yenilikləri müəyyən etmək də məqsəd kimi qarşıya qoyulub.

Bu məqsədlərə nail olmaq üçün aşağıdakı **vəzifələrin** icrası nəzərdə tutulub:

– XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Bakı mühiti şairlərinin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı faktlara söykənilərək onların türkçülük və islamçılıq ideyaları istiqamətində fəaliyyətlərini araşdırmaq;

– Ədəbi məclislərdə klassik poeziyaya, özəlliklə Məhəmməd Füzuli yaradıcılığına münasibəti müəyyənləşdirmək;

– Ədəbi məktəb anlayışını, nəzirəçilik ənənəsini bir daha diqqətdən keçirərək Füzuli ədəbi məktəbinin nümayəndələrinin əsasən nəzirə və təxmis yazmaq yolu ilə ustadlarını bəlli edilməsini əsaslandırmaq;

– Bakı mühiti şairlərinin bütün yaradıcılıqlarının təkcə ənənəyə əsaslanıb, mənbədən qidalanıb, əvvəlki ədəbiyyatı cilalamaqla məşğul olmadıqlarını, eyni zamanda işlənməmiş yeni mövzuları ədəbiyyata gətirdiklərini əsaslandırmaq;

– XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərinin ictimai-siyasi, elmi-texniki, ədəbi-mədəni mənzərəsinin fonunda Bakı ədəbi mühiti şairlərinin yaradıcılığını ilkin mənbələr əsasında tədqiq etmək;

– Ədəbi mühitin yaranmasını şərtləndirən tarixi-mədəni amillərin təsirini ortaya qoymaq;

– Azərbaycanda yaranan son ədəbi məclis kimi “Məcməüş-şüəra”nın özünəməxsusluğunu təyin edən əsas amilləri təsbit etmək;

– Bakı ədəbi mühitinin formalaşmasında Məhəmmədəğa Cürminin, Ağakərim Salik, Əbülhəsən Vaqif və başqalarının yaradıcılığının əhəmiyyətini dövrün epistoliar nümunələri və digər yazılı materiallar əsasında ortaya qoymaq.

Tədqiqatın metodları. Problemin tədqiqində illərin sınağından çıxmış tarixi-tipoloji, tarixi-müqayisəli təhlil metodlarından istifadə olunmuş, sistemli təhlil və müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq prinsiplərinə əsaslanılmışdır. Dissertasiya işinin mövzusunun xarakterinə uyğun olaraq tədqiqat zamanı həmçinin bioqrafik metoddan da geniş istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat işinə uyğun olaraq XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Bakı mühiti şairlərinin “Məcməüş-şüəra”dakı fəaliyyətləri ilə bağlı araşdırmalar aparılmış, onların həyatı, yaradıcılığı barədə ilk dəfə hansı mənbələrdə məlumat verildiyi müəyyən olunmuş, əldə edilən məlumatların elmi həqiqətə uyğun olub-olmaması təhlil süzgecindən keçirilmiş, mənbələrdəki faktoloji qeydlərin səhihliyi arxiv materiallarına, avtoqraf nüsxələrə, əski mətbuat nümunələrinə istinadən müəyyən edilmişdir.

Bütün bunlardan əlavə, elmi qənaətləri əsaslandırmaq məqsədilə həmin şairlərin ədəbi irsi haqqında ayrı-ayrı müəlliflərin əsərlərinə: monoqrafiyalara, oçerklərə, müxtəlif məqalələrə müraciət olunmuş, irəli sürülən fikrləri qüvvətləndirmək məqsədilə sitatlar verilmişdir.

Tədqiqat işində Bakı ədəbi mühitinin yetirmələrinin yaradıcılığında elm və əxlaqa münasibət təhlil edilmiş, onların dil və üslublarına diqqət yetirilmiş, ərəb-fars dillərinə, şeirin bütün şəkillərinə, poetik qanunlara, ərəz, qafiyə, rədif, təşbih, bəlağət elmi, sərf-nəhv, bir sözlə, ədəbiyyat və dilin bütün nəzəri məsələlərinə dərinlən bələd olduqları ön plana çəkilmiş, din, təsəvvüf, eləcə də İslami elmlərdən fiqh, məntiq, kəlam, Quran qissələri, hədisşünaslıq və s. dair baxışları şərh edilmişdir. Bakılı şairlərin nəzirə yazmasının əsasları müəyyən olunmuş, prosesinin mahiyyətində bir neçə amilin durması: nəzirəçiliyə mənbənin mükəmməlliyi, yazarın şeirə vurğunluğu, bəhsə durma, meydan oxuma, özünü təsdiq və s. kimi psixoloji yaradıcılıq aktlarının səbəb olması nümunələrlə əsaslandırılmışdır.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. “Məcməüş-şüəra” ədəbi məclisində hakim olan ədəbi mühit haqqında dolğun təəssürat yaratmaq, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mövcud olan ədəbi mühiti şərtləndirən tarixi-mədəni amilləri müəyyən etmək, bu ortamda mövcud olan ənənə və novatorluq

problemini tədqiq edib, mövzunu tam şəkildə əhatə etmək üçün müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar aşağıdakılardır:

– XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri ilə əhatə olunan Bakı ədəbi mühitinin təmsilçiləri siyasi və iqtisadi dəyişikliklərin daha tez şahidi olub, mətbuatda tez-tez çıxış edib şüurlara təsir göstərmək və ictimai təşkilatlar vasitəsilə vahid amal ətrafında daha sıx birləşmək şansına sahib idilər;

– 1860-cı ildən fəaliyyət göstərən “Məcməüş-şüəra” ədəbi məclisi Bakı və Bakıətrafı kəndlərin istedadlı ədiblərini vahid mərkəzdə birləşdirməklə yanaşı, Azərbaycanın digər regionlarından olan açıq fikirli, mütərəqqi şair və mədəniyyət xadimlərini də cəlb edir, klassisizm və avanqardizmin vahid platformada inkişafının mümkünliyünü nümayiş etdirən, zamanının öndə gedən ədəbi təşkilatı kimi fərqlənirdi;

– XX əsrin əvvəllərində Bakı ədəbi mühitinin təmsilçilərinin yaradıcılığı sayəsində ictimai-siyasi baxışların sürətlə dəyişdiyi və müasir tendensiyaların hakim olduğu ədəbi-mədəni şəraitdə əsrlərlə formalaşan poetik ənənəni qorumaq, milli və dini köklərə bağlılığı yaşatmaq və gələcək nəsələ ötürmək mümkün oldu. Çünki xristian həmrəyliyinin hökm sürdüyü, bolşevizm bəlasının astanada dayandığı şəraitdə nicat yolunu maarifdə, milli adət-ənənlərə sədaqətdə, islami dəyərlərə hörmətdə görən bakılı ədiblərin irsində milli, dini birliyə və elmi-mədəni tərəqqiyə çağırış prioritet istiqamətlərdən idi;

– Bakılı şairlər şeirin yad ünsürlərdən, nəzmin ana qanunlarından uzaqlaşmasından, başı-ayağı olmayan cızma-qaraya dönməməsindən ötrü mübarizə aparır, yollar arayırdılar. Onlar bəlağət elminə riayət olunması, poetik qəliblərin qorunması üçün mövzunu müasir həyatdan alıb, formanı klassik üslubda işləməyi məqbul bildilər. Bu da Azərbaycan şeirinə öz simasını qorumasına imkan verir, poeziyamıza öz müsbət təsirini göstərirdi;

– “Məcməüş-şüəra” üzvləri klassik üsluba sadıq qalıb, qəzəl, qəsidə, məsnəvi və mərsiyələr yaratsalar da, ənənəvi janrlar çərçivəsində yeniliklər edir, zəmanədən şikayət ruhunda şeirlər qələmə alır, çarizmin milli və ictimai əsarətindən və bolşevizm

təhlükəsindən xalqı xilas etməkdən ötrü yollar axtarır, mətbuatda azadlıq mübarizəsinə çağırışlar edirdilər;

– Bakı ədəbi mühitinin təmsilçiləri islam müqəddəslərinin mənəvi saflığını, əqidə yolunda dönməzliyini, amala sədaqətini gənclər arasında təbliğ etməklə müasirlərini onlardan nümunə götürməyə çağırırdılar. Bunun nəticəsidir ki, islam müqəddəslərinin mədhi və islam tarixi bakılı şairlərin irsində daha qabarıq idi;

– Milli mətbuat, milli firqələrin fəaliyyəti, milli liderlərin çıxışları, xaricdə təhsil alıb Vətənə dönməyə və bədii yaradıcılıqla məşğul olan vətənpərvər ziyalıların sənətə yeni yanaşması Bakıda gedən ədəbi prosesə də nüfuzedici təsir göstərən əsas amillərdən idi;

– XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən “Məcməüş-şüəra” üzvlərinin yaradıcılığını sovet ədəbiyyatşünaslığının bəzi mötəbər nümayəndələri kimi epiqonçu, sxolastik ədəbiyyat adlandıraraq kənara atmaq olmaz. Çünki bu ədəbiyyat həmin zaman kəsimində cərəyan etmiş ümumi ədəbi prosesin çox mühüm tərkib hissəsi olub, Hüseyn Cavid, Cəfər Cabbarlı, Almas İldırım, Əliəğa Vahid, Məmməd Rahim, Cəfər Xəndan, Ələkbər Ziyatay kimi sənətkarların ideya-mövzu qaynağıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işində “Məcməüş-şüəra” ədəbi məclisinin fəaliyyəti ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir. Dissertasiyada əldə olunan yeniliklər aşağıdakılardan ibarətdir:

– İlk dəfə olaraq Bakı ədəbi mühitinin aparıcı nümayəndələri Mirzə Həsib Qüdsi, Məhəmmədəğa Cürmi, Ağakərim Salik, Ağadadaş Sürəyya, Mirzə Əbdülxalıq Yusif, Mirzə Əbdülxalıq Cənnəti, Ağadadaş Müniri, Azər Buzovnalı, Səməd Mənsur, Haşım bəy Saqib, Seyyid Zərgər, Hacıəli Pərişan, Əliabbas Müznib, Əlipaşa Səbur və b-nin həyat və yaradıcılığı kompleks şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir;

– Klassik Azərbaycan şairləri ilə “Məcməüş-şüəra” ədəbi məclisinin üzvlərinin yaradıcılığı arasında paralellər aparılmış, Bakı ədəbi mühitində klassik poeziya nümayəndələrinin, özəlliklə Məhəmməd Füzulinin qəzəllərinə yazılan nəzirə, təzmin və təxmislər təhlil olunaraq, onların ilkin mənbəyi dəqiq müəyyənləşdirilmişdir;

– XIX-XX əsr Azərbaycan şeiri həm ədəbi ənənə, həm də novatorluq kontekstində tədqiq edilmişdir;

– XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində ədəbiyyatın həyatla əlaqəsi və ictimai rolu, dövrün poeziya sənətinin ideya-estetik meyarları, poetika, üslub və sistem xüsusiyyətləri müəyyən-
lədirilmişdir;

– “Məcməüş-şüəra” üzvlərinin yaradıcılığında türkçülük meyilləri, milli istiqlala çağırış motivləri kompleks şəkildə araşdırılmış, məclisin fəaliyyətinin son illərində “Türk səsi” şairlər cəmiyyətinin təşkil olunması faktiki mənbələr əsasında müəyyən olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyanın başlıca müddəa və nəticələrindən Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin, xüsusilə ədəbi məclislərin təşəkkülü və təkamülü mərhələlərinin tədqiqində, XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Bakı ədəbi mühiti yetirmələrinin həyat və yaradıcılığına dair monoqrafiyaların hazırlanmasında istifadə oluna bilər. Tədqiqat işindən ali məktəblərin filologiya fakültəsinin proqram, dərslük və dərslər vəsaitlərinin tərtibində faydalanmaq mümkündür.

Dissertasiya işindən mənbəşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq və mətnşünaslıq ixtisaslı mütəxəssislər və ali məktəb tələbələri yararlı ola bilər.

Dissertasiya işinin aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın əsas müddəaları iddiaçının Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi məcmuələrdə, eyni zamanda xarici ölkələrin nüfuzlu elmi jurnallarında dərc edilmiş elmi məqalələrində öz əksini tapmış, bir sıra Beynəlxalq və Respublika səviyyəli elmi konfranslarda mövzu ilə əlaqədar məruzələr edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Türkdilli əlyazmaların tədqiqi” və “Şəxsi arxivlərin tədqiqi” şöbələrində yerinə yetirilib və institutun əsas tədqiqat istiqamətinə uyğun olaraq tamamlanmışdır.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş (16790 işarə), dörd fəsil (birinci fəsil dörd paraqraf – 104993 işarə, ikinci fəsil dörd paraqraf – 71704 işarə, üçüncü fəsil üç paraqraf – 89404 işarə, dördüncü fəsil dörd paraqraf – 125637 işarə), nəticə (7905 işarə) və

istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiya işinin ümumi həcmi 416433 işarədir.

DİSSERTASIYA İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

“**Giriş**”də mövzunun aktuallığı, tədqiqatın obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodları göstərilir, mövzunun öyrənilmə dərəcəsi, dissertasiya işinin elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, əsas müddəaları verilir.

Dissertasiya işinin I fəslı “**XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ədəbi mühitin spesifikasiyası**” adlanır. Fəsil 4 paraqrafdan ibarətdir. “**Ədəbi mühitin yaranmasının tarixi-mədəni amilləri**” adlı ilk paraqrafda göstərilən zaman kəsımində Azərbaycanda mövcud olan ədəbi mühiti şərtləndirən əsas amillər nəzərdən keçirilir. Bildirilir ki, dövrün ədəbi mühitini şərtləndirən tarixi-mədəni amillərdən ən mühümü şairlərin regionlarda ədəbi məclislərdə birləşməsi və bu məclislər arasında məktublaşma, şeirləşmə, qarşılıqlı səfərlər vasitəsilə möhkəm ədəbi əlaqələrin qurulmasıdır. Bunun Azərbaycanda vahid ədəbi prosesin getməsinin göstəricilərindən biri olduğu da bu paraqrafda nəzərə çatdırılır. Bu məqsədlə yeri gəldikcə dövrün əsas ədib və mühərrirlərinin şəxsi arxivlərində mühafizə olunan epistolıyar irsə, ədəbi məktublarına da istinad olunur⁸.

Qeyd olunur ki, Azərbaycanda ədəbi məclislərin meydana gəlməsi Azərbaycan ədəbiyyatının dini-fəlsəfi-irfani, əxlaqi-didaktik təbiətindən irəli gəlmişdir. Bu ədəbi məclislər ideoloji, tarixi, coğrafi, mədəni baxımdan mühüm, məzmun mündəricəsi, milli təzahür formaları etibarı ilə olduqca əlamətdar hadisədir.

Nəzərə çatdırılır ki, bu dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatında satira önəmli yer tuturdu. Bakı ədəbi mühiti başda olmaqla XIX əsrin sonlarından yaradıcılığa başlayan şairlər arasında satira geniş yayılmışdı. Bu mühitin yetirməsi Səməd Mənsur da satira janrında dahi Azərbaycan şairi Mirzə Ələkbər Sabirin təsiri ilə bir sıra satirik

⁸ Quliyeva, A. Ə. Şəxsi arxivlərdə ədəbi epistolıyar irs / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. dis. / – Bakı, 2017. – 199 s.

şeyrlər qələmə almışdı. Onun yaradıcılığının böyük bir qolunu öz dilini, dinini, adət-ənənələrini bəyənməyən, milli, dini, mənəvi dəyərlərə rişxəndlə baxan antipodları güclü satira atəşinə tutan felyetonlar, ictimai məzmunlu şeyrlər təşkil edirdi.

Göstərilir ki, XIX əsr Azərbaycan ədəbi mühitində İslam dininə, müqəddəs Qurani-Kərimə bağlılıq ön planda idi. Bakı ədəbi mühitinin nümayəndələri də daxil olmaqla dövrün ədibləri yaradıcılığında islami dəyərlərə hörmətlə yanaşır, İslam müqəddəsləri onların irsində parlaq şəkildə təzahür edirdi.

Bildirilir ki, XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanda baş verən siyasi sarsıntılar, Azərbaycan ərazilərinin inzibati cəhətdən bölünməsi, ikinci yarısında isə iqtisadiyyatın inkişafı (Bakılı neftxudaların vəsaitinin böyük bir qismini xeyriyyə işlərinə yönəltməsi) mədəniyyət sahəsinə öz təsirini göstərmiş, yeniliklər və tərəqqi hər cəhətdən öz qapılarını Azərbaycan mədəniyyətinin və ədəbiyyatının üzünə açmışdı. XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində uzun illərin təzyiq mühiti, sarsıntılar epoxasından sonra birdən-birə kəskin dəyişmələr, buxovsuz azadlıq eşqi, çaxnaşmalar, inqilablar, mübarizələr dövrü başlamış bu da ədəbiyyatda öz bədii əksini tapmış, Azərbaycan şeyrində ciddi siyasi, ictimai, fəlsəfi mövzular, yeni poetik üslub, müasir şeyr janrlarını şərtləndirmiş, yeni epoxaya müvafiq tam yeni keyfiyyət tələb edən ədəbiyyatı meydana gətirmişdir.

Məhəmməd Füzulinin ədəbiyyatımız üzərindəki nüfuzedici təsiri xüsusi qeyd olunmaqla yanaşı, böyük qəzəlxan şair və ictimai satiranın ədəbiyyatımızda ilk görkəmli nümayəndələrindən biri Seyid Əzim Şirvaninin həm öz epoxasının, həm də özündən sonrakı dövrün ədəbi mühitinə həlledici təsir göstərməsi də XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərindəki ədəbiyyatımızın əsas amillərindən biri hesab edilir.

“Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının bədii və nəzəri qaynaqları” adlı II paragrafda yazılı ədəbiyyatımızın min illik tarixinə ümumi nəzər salınır, XIX əsrin II yarısından XX əsrin əvvəllərinəqədərki ədəbiyyatımız da bu mürəkkəb və mükəmməl ədəbi prosesin mühüm bir parçası kimi qiymətləndirilir. Klassik bədii irsimizin bədii qaynaqları içərisində ümumtürk folkloru və Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, farsdilli poeziyamızın Nizami

Gəncəvi, Xaqani Şirvani kimi önəmli nümayəndələri ilə yanaşı, Firdovsi, Əttar, Rudəki, Xəyyam, Sədi və Hafiz kimi fars şairlərinin, ümumtürk ədəbiyyatının Mövlana Cəlaləddin Rumi, Əlişir Nəvai, NəbiYusif kimi böyük ədəbi simalarının, Nəsimi, Xətai, Füzuli kimi söz nəhənglərimizin yaradıcılığının önəmli roy oynadığı göstərilir. Məhəmməd Füzulinin həm anadilli və farsdilli lirikasının, həm “Leyli və Məcnun” başda olmaqla epik irsinin, həm də “Hədiqətüs-süəda” əsas olmaqla bədii nəsrinin XIX əsrin II yarısı – XX əsrin əvvəllərində ədəbiyyatımızda təsirinin açıq-aydın hiss olunduğu nümunələr gətirilməklə əsaslandırılır.

Belə nəticəyə gəlinir ki, sələflərin XIX-XX əsr Azərbaycan poeziyasındakı mirası tək-cə heyrətəməz poetik qəliblərdən, bədii ifadə vasitələrindən, şeirin qanunlarından ibarət deyildi. Nizami, Xaqani, Nəsimi, Xətai, Füzuli öz əsərlərində dini, milli, əxlaqi dəyərləri öz misilsiz əsərlərində əks etdirməklə xələflərinə ötürmüşdülər ki, bütün Azərbaycan, o cümlədən Bakı ədəbi mühitinin sənətkarları da xalqın yüksək mənəvi keyfiyyətlərini, zəngin adət-ənənələrini öz əsərlərində ayna kimi əks etdirən sələflərinin yolunu əziz tutaraq ləyaqətlə davam etdirdilər. Bu səbəbdən də ümidlə yaşayan, gələcəyə ümidlə baxan şairlər həm də daim axtarışlar apararaq klassik ənənəni saxlamaqla bərabər, yeni şeir formaları arayıb taparaq dövrün problemlərini, gərginliklərini, sıxıntılarını, eyni zamanda ümidlə açılacaq sabahlardakı günəş şəfəqlərini öz yaradıcılıqlarında əks etdirməyə başladılar. Azərbaycan şeiri klassik ənənələrini qoruyub saxlamaqla bərabər, yeni bədii məzmun kəsb etməyə başladı. Klassik rus və hətta Avropa ədəbiyyatı nümunələri də ədəbiyyatımıza təsirsiz ötürmədi, bu həm məzmun, həm də forma yeniliklərinə yol açdı.

“XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində ədəbi mühit anlayışının interpretasiyası” adlı III paragrafda nəzərə çatdırılır ki, ədəbiyyat bir xalqın mənəviyyatının, milli məfkurəsinin, təbiətinin, xarakterinin, milli-mənəvi, eyni zamanda dini dəyərlərinin göstəricisidir.

Bildirilir ki, Qurani-Kərimin ayrı-ayrı ayələrinə, səhih hədislərə istinadlar, Quran qissələrinə təlimlər, Kərbəla müsibətinə ağılar XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycandakı ədəbi məclislərdə, o cümlədən “Məcməüş-şüəra”da söylənilən əksər

şeyrlərin bəzəyi sayılır, şairin məharət göstəricisi kimi qəbul edilirdi. Lakin bütün bunlar yeni məzmununda ortaya çıxırdı.

Məsələn, əsərləri ilə Seyid Əzim Şirvanini belə məftun edən “Məcməüş-şüəra” ədəbi məclisinin üzvü Mirzə Əbdülxalıq Yusif müqəddəs Qurani-Kərimə olan intəhasız rəğbətini belə bəyan edirdi:

*Yox imiş hiç tərəfdə ədəbü elmü kəmal,
Nə ki, var elmü kəmal aləmi-irfanda imiş.
Sureyi-Yusifə, get, diqqət ilə eylə nəzər,
Yusifə, eşqü məhəbbət sözü Quranda imiş⁹.*

Yaxud “Məcməüş-şüəra”nın başqa bir görkəmli üzvü Əbdülxalıq Cənnəti Mövlana Füzulinin:

*Ya Nəbi, lütfün Füzulidən kəm etmə ol zaman,
Kim, olur təslim miftahi-dəri-qüfran sana –*

məqtə beyti ilə bitən qəzəlindən təzmin etdiyi “Təhniyəti-eydimövlud” nətində Məhəmməd peyğəmbər (s.ə.s.) doğularkən bütxanələrin yığıldığını, atəşpərəstlərin məbədi “Atəşi-Pars”ın söndüyünü, cəhalət içində uçuruma yuvarlanmaqda olan bəşər övladının səadətə, zülmətdən qurtulub işığa qovuşduğunu zəngin poetik lövhələrlə, şərhinə ehtiyac qalmayan canlı mənzərələrlə belə göz önünə gətirirdi:

*Doğdu gün, saldı işıq aləmə Mövludi-Nəbi,
Qoydu dünyaya qədəm yəni Rəsuli-ərəbi.*

*Kəbə bamindən enib bu gecə tağuti-Həbəl,
Taği-Kəsrəyə düşüb bu gecə asibü xələl,
Atəşi-Pars sönüb, Savə olubdur əsfəl,
İlləti-qəl edübdür səni Xəllaqi-əzəl,
Ey vücudin əsəri xilqəti-əşya səbəbi.*

*Verdi fəyyazi-əzəl xəlqə səadət bu gecə,
Zülməti-cəhl basıb nuri-hidayət bu gecə.
Görünüb bir neçə ecazi-kəramət bu gecə,
Qoydu dünyaya qədəm xətmə-risalət bu gecə,
Haşimiyyə qüreyşiyü mədəniyyə ərəbi¹⁰.*

⁹ Mirzə Əbdülxalıq Yusif. Qəzəllər / nəşrə hazır. və ön söz. S.Xəyal – Bakı: MBM, – 2012. – s.117.

Başqa bir nümunədə əsasən mərsiyə, qəsidə, eyni zamanda həcv və zəmanədən şikayət ruhlu şeirlər yazan Kərbəlayi Rzaəli Nazim isə Kərbəla müsibətinin ruhunda buraxdığı əbədi bir hüznün təsiri altında qələmə aldığı növhələrdən birində İmam Hüseyn (ə) kimi başı kəsilib nizəyə taxılsa belə, əqidəsindən dönməyəcəyini, mövqeyini dəyişməyəcəyini bəyan edirdi:

*Etdiyim əhdə vəfa qıllam sabah bu çöldə mən,
Cümlə yarı-yavərim, qıllam fəda ləbtəşnə mən.
Əhdüvə sən də vəfa qıl, ey Xudayi-zülmənən,
Şiəməz məhşər günündə daxili-rizvan ola¹¹.*

Yaxud Kərbəlayi Muxtar Bisavad özü savadsız olsa da, cahilləri elmə-maarifə çağırır, yalnız təmiz, halal insanların müqəddəs dərğaha daxil olacağını söyləyib, oxucularını düz ilqarlı olmağa, haqqı nahaqqın ayağına verməməyə, bəxş edilən ömrü şərəflə yaşamağa dəvət edirdi:

*Hər kim aqildir, onun məskəni Həq dərğəhidir,
Sanma ol pak, müqəddəs yerə nadan gedəcək¹².*

Göründüyü kimi, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın digər regionlarında olduğu kimi Bakı ədəbi mühitinin yetirmələri də əsərlərində elm və maarifə çağırışla yanaşı, milli və islami dəyərlərə hörməti, islam müqəddəslərinin mənəvi saflığını, əqidə kamilliyini, amala sədaqətini gənclər arasında təbliğ edir, müasirlərini onlardan nümunə götürməyə çağırırdılar.

“**Azərbaycan ədəbi mühitində ənənə və novatorluq**” adlı IV paragrafda XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərinin ədəbi materialları təhlil olunarkən belə bir nəticəyə gəlinir ki, Bakı ədəbi mühitinin yetirmələri ənənə daxilində novatorluq edirdilər.

Bildirilir ki, XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində də Bakı ədəbi mühitinin şairləri bütün Azərbaycandakı poetik məclislərdə olduğu kimi bir yerə toplaşarkən, ədəbi məclislər keçirərkən növbə ilə gah yeni qələmə aldıkları əsərləri söyləyir, gah

¹⁰ Cənnəti, Ə. Doğdu gün, saldı işıq aləmə Mövludi-Nəbi // – Bakı: Tazə həyat, – 1907, 13 aprel. № 11. – s.1.

¹¹ Kərbəlayi Rzaəli Nazim. Mərsiyələr / tərt. ed. M.Axundzadə, Ə.Rzayev – Bakı, – 1992. – s.115.

¹² Kərbəlayi Muxtar Bisavad. Əsərlər / nəşrə hazır. və ön söz. S.Xəyal – Bakı: Ekoprint, – 2017. – s.15.

da sələflərinin yaratdıqları qəzəllərə yazdıqları nəzirələri oxuyurdular. Bu da onların inkişafına təkan verir və zaman-zaman onların əsil şair kimi yetişməsinə vəsilə olurdu.

Bildirilir ki, XIX-XX əsr Bakı-Abşeron ədəbi mühitində yetişən sənətkarların irsində müstəsna təsiri olan ən ümdə şair Məhəmməd Füzuli olsa da, Azər Buzovnalı və onun kimi digər “Məcməüş-şüəra” üzvlərinin yaradıcılığında Əlişir Nəvai təsiri də hiss olunacaq qədərdir. Məşədi Azərin “İçrədir”, “Görüb”, “Qılır”, “Şəm” rədifli qəzəlləri böyük özbək şairinin əsərlərinin Azərbaycan dilinə təbdilinin ən gözəl nümunələri sayıla bilər.

Lakin XX əsrin əvvəllərində Bakıda yaşayıb-yaradan mədəniyyət xadimləri, incəsənət adamları kimi şair və yazıçılarımız da gündən-günə dəyişən, artıq əvvəlki qaydalarla idarə olunmayan cəmiyyətdə ənənə daxilində novatorluq etməyə çalışırdılar. Bu yenilik isə Bakı ədəbi mühitinin yetirmələrinin yaradıcılığında daha çox məzmun mündəricəsində, ona nisbətdə daha az forma müstəvisində müşahidə olunurdu.

Qeyd olunur ki, bu dövrdə təhsilə, maarifə, texniki tərəqqidən yararlanmağa çağırış kimi məsələlərlə yanaşı, İslam ittihadı, ümmət birliyi və milli ittifaq kimi ictimai-siyasi məsələlər də ədəbiyyata gətirilirdi. Söz sənətimiz üçün yeni olan bu məsələlər daha çox əski formalar çərçivəsində, klassik əruz şeirinin tələbləri ilə ifadə olunurdu. Belə şeir nümunələrində də Namiq Kamal, Mehmet Akif Ərsoy, Tofiq Fikrət, Əbdülhaq Hamid kimi türk ədiblərinin təsiri hiss olunurdu. Milli mətbuat, milli fırqələrin fəaliyyəti, milli liderlərin çıxışları, xaricdə təhsil alıb Vətənə dönmə və bədii yaradıcılıqla məşğul olan vətənpərvər ziyalıların sənətə yeni yanaşması isə bu prosesə xüsusi təsir göstərən əsas amillərdən idi.

Dissertasiya işinin **“XIX-XX əsrlərdə Azərbaycanda ədəbi-mədəni məclislərin yaranması və inkişafı”** adlı II fəslə 4 paragrafdan ibarətdir. **“Azərbaycan ədəbi mühitində ədəbi məclislərin yaranmasını şərtləndirən amillər”** adlı ilk paragrafda əvvəlcə XII əsrdən başlayaraq XIX əsrin əvvəllərinə kimi Azərbaycanda ədəbi məclislərin tarixinə və keçdiyi inkişaf yoluna ümumi nəzər salınır. Daha sonra XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Azərbaycanın bölgələrində ədəbi məclislərin fəaliyyətə

başlaması və ədəbiyyat tariximizdəki rolu məsələsinə toxunulur. Xüsusi olaraq “Məcməüş-şüəra” ədəbi məclisi üzərində dayanılır.

Göstərilir ki, Mirzə Şəfi Vazehin 1820-1830-cu illər ərzində Gəncədə təşkil etdiyi və sonralar həmin əsrin 40-cı illərində Tiflis şəhərində fəaliyyətini uğurla davam etdirən “Divani-hikmət” ədəbi məclisi digər belə məclislərin yaranmasına təkan verdi. 1835-ci ildə A.A.Bakıxanov tərəfindən Quba şəhərində “Gülüstan”, Fəqir Ordubadi tərəfindən Ordubad şəhərində 1838-ci ildə “Əncümənüş-şüəra” (“Şairlər yığıncağı”), 1850-ci ildə Mirzə İsmayıl Qasir tərəfindən Lənkəranda “Fövcül-füsəha” (“Natiqlər yığıncağı”), 1864-cü ildə Mirzə Rəhim Fənanın təşəbbüsü və Xurşidbanu Natəvanın rəhbərliyi ilə Şuşada “Məclisi-üns” (“Dostluq məclisi”), 1867-ci ildə Seyid Əzim Şirvani tərəfindən Şamaxıda “Beytüs-səfa” (“Səfanın evi”), 1872-ci ildə yenə də Şuşa şəhərində Mir Möhsün Nəvvab tərəfindən “Məclisi-fəramuşan” (“Unudulmuşların məclisi”) ədəbi məclisləri təşkil olunmuşdur. ədəbi məclislər içərisində ən uzunömürlüsü olan Məhəmmədəğa Cürmi tərəfindən Bakı şəhərində təşkil edilən “Məcməüş-şüəra” (“Şairlər məclisi”) ədəbi məclisinin yaradılması və fəaliyyəti üzərində xüsusi dayanılır. Bildirilir ki, Əliabbas Müznibin qeydlərindən birində bu məclisin 1860-cı ildə təşkil olunduğu bildirilir. Ehtimal olunur ki, məclis 1880-ci ilə qədər bir qədər zəif fəaliyyət göstərmiş, lakin 1880-ci ildən məclisə gələn Əbdülxalıq Yusif (1853-1924), Əbdülxalıq Cənnəti (1855-1931), Ağadadaş Sürəyya (1850-1900), Əbülhəsən Vaqif (1845-11914), Ağakərim Salik (1849-1910) və s. gənc, fəqət çox istedadlı şairlərin iştirakı ilə məclisdə bir canlanma baş vermiş, yeni və daha əhatəli bir məzmun almış, bu minvalla, aravermədən 1920-ci ilə qədər öz fəaliyyətini davam etdirmişdir.

Mənbələrə söykənərək belə qənaətə gəlinir ki, əsasən Füzuli sənətinin eşqi ilə poeziya meydanına atılmış “Məcməüş-şüəra” üzvləri yığıncaqlarında klassiklərimizin üslubunu davam etdirir, onların ədəbi irsini təhlil və təbdil edirdilər. Məclisdə özlərinin yeni şeirlərini oxuyaraq bir-birinin rəyini öyrənir, bunlardan əlavə Seyid Əzim Şirvaninin də istibdad və xurafata qarşı çevrilmiş acı satirasından, vətənpərvərlik, insanpərvərlik, vəfa, sədaqət, mərhəmət, dostluq və s. yüksək mənəvi keyfiyyətləri ilə yazdığı əsərlərindən təsirlənərək nəfis poeziya nümunələri meydana gətirirdilər.

Qeyd olunur ki, Seyid Əzim Şirvani də “Bakı şairlərinin tərifi” şeirində “Məcməüş-şüəra” üzvlərinə, xüsusən də Ağadadaş Müniriyə olduqca yüksək qiymət vermişdir:

*...Təbi-Müniri şəmsü qəmərdən münirdir,
Baxdıqca şeirinə gözə nuri-bəsər gəlir*¹³.

Paraqrafda irəli sürülən fikirlər belə yekunlaşdırılır ki, XIX əsrin 20-30-cu illərindən başlayaraq bir əsr ərzində Azərbaycan coğrafiyasında yaranan ədəbi məclislər, həmçinin Bakıda fəaliyyət göstərən “Məcməüş-şüəra” şairlərin və ümumən incəsənət sahəsində yaradıcı insanların təcrübə mübadiləsi, istedad yarışması üçün münbit şərait yaratmış, ustad-şagird ənənəsini yaşadaraq sağlam rəqabət mühitini formalaşdırmışdır.

“Ədəbi məclislərdə yaradıcılıq psixologiyası və yaradıcı şəxsiyyətlərin qiymətləndirmə iyerarxiyası” adlı II paraqrafda ayrı-ayrı ədiblərin əsərlərindən nümunələr gətirilməklə konkret ədəbi məclisin ümumi fəaliyyət istiqamətləri müəyyənləşdirilir. “Məcməüş-şüəra” ədəbi məclisinin nümunəsində məsələyə yanaşılaraq bildirilir ki, Bakı ədəbi mühitində əsasən Əbdülxalıq Cənnəti, Ağadadaş Müniri, Əliabbas Müznib və Səməd Mənsur dövrü mətbuatda publisistik çıxışları ilə o birilərindən fərqlənir, başqalarının redaktoru olduğu qəzet-jurnallarda çıxış etməklə kifayətlənmir, özləri hər cür çətinliklərə sinə gərib məcmuələr dərc etdirir və jurnalistik fəaliyyətlərinə görə bəzən təqib də olunurdular.

XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən, o cümlədən “Məcməüş-şüəra”da iştirak edən qabaqcıl nümayəndələrinin əsərlərindən çıxış edərək göstərilir ki, mütəfəkkir ədiblərimiz xalqın gələcək inkişafını İslamın əsas kanonlarına sadıqlıqda görürdü. Lakin onların dinin əsas ehkamlarını yeni tarixi şəraitə uyğunlaşdıraraq yeniyetmələrin, gənclərin ilahiyyat elmlərilə yanaşı, dünyəvi elmləri də öyrənməli və imkanları daxilində özlərindən sonra gələn nəsillərə tədris eləməli olduğunu da əsaslandırdıqları nümunələr gətirilməklə təqdim olunur. Ə.Yusif, Ə.Cənnəti, A.Sürəyya, A.Münirinin şeirlərinə, Ə.Müznib və S.Mənsurun publisistik yazılarına istinadən bu ədiblərin müasiri

¹³ Mirzə Ağadadaş Müniri. Əsərlər / nəşrə hazır. və ön söz. S.Xəyal – Bakı: Ecoprint, – 2018. – s.114.

olduqları cəmiyyəti didib-parçalayan siyasi mübarizələrə, müharibələrə yalnız bu vasitə ilə son qoymaq mümkün olduğu fikrinin irəli sürüldüyü bildirilir.

Qeyd olunur ki, dövrün bakılı ədib və mühərrirləri də digər qabaqcıl düşüncəli müasirləri kimi maarifi, ziyalılığı təbliğ, yeni məktəblərin açılmasını təqdir edirdilər. Məsələn, onlardan elmə, savada olduqca yüksək qiymət verən Ə.Cənnəti məktəbdə oxuyan uşaqların işıqlı bir səadətə nail olduğunu, imkanlı insanların məktəb açılması üçün ianə verərkən cocuqların qibləgahına çevrildiyini şirin və lətif poetik lövhələrlə belə ifadə edirdi:

*Səriri-xamə oxursa təraneyi-məktəb,
Hamı cocuqlar olurlar rəvaneyi-məktəb.
Kim istəyir ki, hər bəzmdə məsdər ola,
Gərək məqamı ola asitaneyi-məktəb.
... Açılanda dürci-dəhən, dürr tökər müəllimlər,
Cəvahirat ilə dolmuş xəzaneyi-məktəb.
... Vətən cocuqların qibləgahi ol kəsdir
Ki, varın eyləyə vəqfi-ianeyi-məktəb.¹⁴*

Paraqrafın sonunda belə qənaətə gəlinir ki, XX əsrin ilk illərində baş verən hadisələr, çar Rusiyasında baş qaldıran etiraz dalğaları, inqilablar, mövcud qadağalara qarşı çıxışlar, milli təfəkkürdəki oyanış əhval-ruhiyyəsi dövrün poeziyasına da hopmuşdu. 1905-ci ildə, 1918-ci ildə Azərbaycan türklərinə qarşı törədilən qətliaamlar, misli görülməmiş qırğınlar, insan adına yaraşmayan vəhşiliklər, vətənpərvər insanların sürgünlərdə öldürülməsi, həbsxanalarda çürüdülməsi “Məcməüş-şüəra” üzvlərinin və onlarla bağlı olan Bakı şairlərinin yaradıcılığına da sirayət etmişdi. Bir sözlə, ədəbiyyat dövrün aynasını əks etdirir, lirik qəhrəman isə o zamanın şairinin psixoloji portretini ifadə edirdi.

“Ədəbi məclislərdə qarşılıqlı yaradıcılıq münasibətləri” adlı III paraqrafda XIX əsrdə Azərbaycan ədəbi mühitində yaradılan ilk ədəbi məclis “Divani-hikmət”dən başlayaraq XX əsrin 20-ci illərinə qədər mövcud olmuş “Məcməüş-şüəra”ya qədər Gəncə, Quba, Şamaxı, Ordubad, Lənkəran, Şuşa, Bakı və digər şəhərlərdə mövcud olmuş irili-xırdalı ədəbi təşkilatlanmalar təkrar nəzərdən keçirilir. Bu

¹⁴ Cənnəti, Ə. Məktəb // – Bakı: Dirilik, – 1914, 16 noyabr. № 5. – s. 65.

ədəbi məclislərin üzvləri arasındakı qarşılıqlı münasibətlər, bəhrələnmələr, yazışmalar, münasirələr, həcv və mədhiyyələr, təzminlər və s. yaradıcılıq əlaqələri ilkin mənbələrə istinadən təqdim olunur.

Bildirilir ki, mədəniyyət mərkəzi olan böyük şəhərlərdəki ədəbi məclislərlə yanaşı, Azərbaycanın Şəki, Qazax, Ağdaş, Dərbənd, İrəvan, Təbriz, Ərdəbil kimi şəhərlərdə də kiçik ədəbi məclislər fəaliyyət göstərirdi və bu məclislərin üzvləri arasında da qüdrətli şairlər olmuşdur. Məsələn, Ağdaşın Zeynəddin kəndindəki mədrəsədə ətraf bölgələrə səs salan bir ədəbi məclis təşkil olunmuşdu ki, bu məclisdə həmin mədrəsədə təhsil alan şeir həvəskarlarından başqa, Qəbələ, Göyçay, Zərdab və Xaldandan da bura şeir vurğunları toplaşırdılar. Belə ki, Zərdabın Bıçaqçı kəndindən Qədir əfəndi, Qəbələnin Vəndam kəndindən Mirzə Yusif, Göyçayın Qarabaqqal kəndindən Məhəmməd Talib, Ləkçılpaq kəndindən Məhəmməd Zakir, Potu kəndindən Sədiyi Salis Sədrəddin əfəndi, onun oğlu Qafur Əfəndizadə Qantemir, Xaldanlı Məhəmməd Şikəstə və başqaları həmin ədəbi məclisdə fəaliyyət göstərmişlər. Məclisə İsmayıl Əfəndizadə rəhbərlik etmişdir.

Bundan əlavə, Dərbənddə Molla Əhməd Bülbül, Mirzə Kərim Şüai, Mirzə Cəbrayıl Süpehri, Mirzə Səməndər Dərbəndi, Məhəmməttağı Qumri; Şəkidə Mustafa ağa Şuxi, Molla Qasım Zakir, Mirzə İsmayıl Nakam, İbrahimxəlil Dudəvi, Məhəmməd Şəməmduz; Qazaxda Kazım ağa Salik, Hacı Rəhim ağa Vəhidi, İskəndər ağa Şair, Abbas ağa Nazir, Mustafa ağa Nasir; Ərdəbildə Fikri, Mövlana Ziyai, Ünqa; İrəvanda Bəzmi, Əsir və başqaları yaşadıkları şəhərlərdəki ədəbi məclislərdə iştirak etmiş və öz səlflərinin ənənələrini ləyaqətlə davam etdirmişlər.

O da qeyd edilir ki, XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində kommunikasiya xətləri zəif olduğu halda, Azərbaycanın bütün bölgələrindən olan ədəbi məclis iştirakçıları bir-birilə məktublaşmış, bir-birinə mənzumələr yazmış, bəzən isə həcvlər yazmaqdan belə çəkinməmişlər.

Məsələn, Seyid Əzim Şirvani bakılı şair Əbdülxalıq Yusifə hüsn-rəğbət bəsləmiş, onu şeir aləminin sultanı adlandırmış, “Məcmüü-şüəra”nın rəhbəri Məhəmmədəğa Cürmini isə şeirdə

peyğəmbər zirvəsinə qaldırmışdır. Əbdülxalıq Yusif də öz təzkiyəsində dahi Seyid Əzimə xüsusi yer ayırmış və:

Həlqeyi-silsileyi-zülfi-pərişandır bu,

Baği-cənnətdə bitən sünbülü reyhandır bu, – beyti ilə başlayan ruhoşsayan qəzəlini həmin topluya daxil etmişdir¹⁵.

Mənbələrdə keçən bu və bunun kimi digər faktlar nəzərə alınaraq Azərbaycanda ilk dəfə “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” əsərini yazan Firudin bəy Köçərlinin Seyid Əzim Şirvanini “Qafqaz şüərasının səramədi” adlandırması təsdiq edilir. Şairin Bakı, Şuşa, Dərbənd, Gəncə, Qazax, Lənkəran, Təbriz, Ərdəbil, Şəki şairləri ilə müntəzəm əlaqə saxlaması və öz təzkiyəsində Azərbaycanın bir çox şairləri haqqında ətraflı məlumat verməsi, onların bir sıra əsərlərini təzkiyəyə salması ədəbi məclis üzvləri arasında olan möhkəm əlaqələrin bariz nümunəsi kimi təqdim olunur.

Cavad Heyətin qeydlərinə əsasən, S.Ə.Şirvaninin istedadlı müasirlərini yüksək qiymətləndirib, yaradıcılığa həvəsləndirməsinə nümunə olaraq Şamaxı şairlərinin “səramədi-dövrən”, “qibleyi-irfan” adlandırdıqları, görkəmli Azərbaycanlı şair Qasım bəy Zakirin nəvəsi Abdulla bəy Asiyə həsr olunmuş qəsidəsi göstərilir:

Nə Asi, ol ki, dəri-izzətində Seyyidi-zar,

Qulamı olmaq ilə sahibi-etibar olacaq.

Nə Asi, ol ki, xəyali-rəhi-məhəbbətdən,

Könül sərəçəsinə şahı-tacidar olacaq.

Səfa ilə gələcək nəzmü nəsrü Şirvanə,

Görüb o nəzmləri Zui şərmsar olacaq¹⁶.

Beləliklə, bu paraqrafda XIX əsrin ikinci – XX əsrin birinci yarısında ədəbi fəaliyyətlə məşğul olan, Azərbaycanın ayrı-ayrı regionlarında yaşayan şairlərimizin günümüzdə qədər mühafizə olunan mənzum məktublarına istinadən ədəbi məclislər arasında qarşılıqlı ünsiyyətin olduğu əsaslandırılır. Bu da tədqiqata cəlb edilən zaman parçasında Azərbaycandakı ədəbi məclislərin təkcə regional xarakter daşmadığını, həm də ümumazərbaycan maarifçilik hərəkatının təkanverici qüvvəsi olduğunu göstərir. Yəni ədəbiyyat və

¹⁵ Təzkireyi-Yusif / nəşrə hazır. H.Mail, S.Xəyal – Bakı: Ecoprint, – 2016. – s.11.

¹⁶ Heyət, C. Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış / C.Heyət. – Bakı: Yazıçı, – 1993. – s.159

mədəniyyət xadimləri ayrı-ayrı şəhərlərdə vahid məkanda toplaşıb, şeir-sənət ətrafında fikir mübadiləsi etsələr də, məclislərin hamısında vahid xətt, ümumi amal izlənirdi. Buna təsir göstərən ən əsas amil isə milli mətbuat idi.

“Ədəbi məclislərdə klassik poeziyaya və özəlliklə Məhəmməd Füzuli yaradıcılığına münasibət” adlı IV paragrafda təkcə Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının deyil, ümumən oğuz türklərinin söz sənətinin ən qüdrətli nümayəndələrindən biri Füzuli ədəbi məktəbinin təkcə Yaxın və Orta Şərqdə deyil, eyni zamanda Şərqi Avropada da öz nümayəndələrini yetirməsi diqqətə çatdırılır. Abdulla Surun: *“Türk ədəbiyyatının nəsrəcə müəssisi Sinan Paşa olduğu kimi, nəzməcə müəssisi dəxi qərbdə Məhəmməd Füzulidir”*, – qənaəti bakılı şairlərin yaradıcılığından gətirilən nümunələrlə təsdiq edilir¹⁷.

Qeyd olunur ki, Məhəmməd Füzulinin XIX-XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına, ölkəmizin ayrı-ayrı bölgələrində fəaliyyət göstərən ədəbi məclislərə, xüsusən də Bakı ədəbi mühitinə təsiri ölçüyəgəlməzdir. “Məcməüş-şüəra” poetik məclisinin üzvü olan sənətkarların bu bədii söz qaynağını məhz Füzuli eşqi, ona olan intəhasız sevgi ilə yaratdığı qeyd olunur. Buna görə də bu poetik məclis həm də “Füzuli məclisi” kimi tanınmış və fəaliyyət göstərdiyi müddətdə onun iştirakçıları məclisin ilk sədri Cürminin qoyduğu ənənəyə sadıq qalaraq, o dünyasını dəyişəndən sonra da Əbdülxalıq Yusif, daha sonra isə Məşədi Azərin evində toplanarkən də öncə Füzulinin qəzəllərinə yazdıqları təxmisləri, nəzirələləri oxumuş, sonra isə təhlil etmiş, daha sonra digər mövzularda olan əsərlərini təqdim edirlərmiş.

Söylənilən bu fikir mənbələrə istinadən əsaslandırılır. “Məcməüş-şüəra”nın üzvlərindən biri Hacıəli Pərişanın da yaradıcılığının böyük bir hissəsini Füzuliyə nəzirələr, təxmislərdən ibarət olduğu göstərilir. Məsələn, “Vətənimdir” təxmisi əsasında şairin Füzuliyə nə qədər bağlı olduğu, ondan ilhamlandığı bəyan edilir:

*İstədim sübh vüsalın ola bağlı çəmənim,
Qismət oldu şəbi-hicriün qəmü dərdi ələmim.
Qaldı didarüvə həsrət dili-məhzuni-mənim,*

¹⁷ Sur, A. Füzuliyə bir nəzər // – Bakı: Füyuzat, – 1907, 24 oktyabr. № 30. – s.457.

*“Pənbeyi-daği-cünun içrə nihandır bədanim,
Diri olduqca libasım budur, ölsəm kəfənim”¹⁸.*

Bakı ədəbi mühitinin yetişdirmələrindən biri Məhəmmədəli Şəfai də Füzulinin çox böyük mənada vətən sevgisi ilə ovsunlanmış və həmin müəzzəm sənət əsərinə təxmis yazmışdır:

*Eşq divanəsiyəm bişələr olmuş çəmənim,
Riştəyi-eşq ilə zəncirlənib nəqli-tənim.
Fəriqəm əql qəmindən, nə qəmim var mənim
“Pənbeyi-daği-cünun içrə nihandır bədanim,
Diri olduqca libasım budur, ölsəm kəfənim”.*

*... Yox Şəfai, deyiləm aşiqi hər əyyarın,
Can fədayəm rəhi-eşqində fəqət əxyarın,
Yağsa da başıma tiği-sitəmi əğyarın,
“Edəmən tərək Füzuli, səri-kuyin yarın,
Vətənimdir, vətənimdir, vətənimdir, vətənim”¹⁹.*

Füzuli sərçəşməsindən qidalanan Cənnətinin şairin məşhur “Söz” rədifli qəzəlinə lətif bir nəzirə yazıb, sözün dəyərini bildiren bu heyratamız poetik bir xəzindən dür danəsi götürdüyünə dair nümunə gətirilir:

*Guşü huşum bir sədəfdir lö-löyi-şəhvar söz,
Zövq alır ruhum yetişcək guşimə həmvər söz.²⁰*

Füzuliyə çoxlu nəzirələr yazmış “Məcməüş-şüəra”nın ən fəal üzvlərindən biri Səməd Mənsurun da bu şah əsərə özünəməxsus rəng qatmasına nümunə verilir:

*Bir sədəfdir qəlbi-danişvər, düri-şəhvar söz,
Əqlidir xurşidi-rəxşan, pərtövi-ənvar söz.²¹*

Paraqrafın sonunda belə qənaətə gəlinir ki, Füzuli təsiri Bakı ədəbi mühitində “Məcməüş-şüəra” ədəbi məclisinin fəaliyyətini dayandırmasından sonra da bitməmiş, bakılı şairlər dahi şairin əsərlərinə nəzirə və təxmislər yazmış, ondan təzminlər etmişlər. Yəni bu ənənə XX əsrin sonlarına qədər yaşamışdır. Əgər Əliağa Vahid

¹⁸ Deyilən söz yadigardır / nəşrə hazır. S.Xəyal – Bakı: Ecoprint, – 2019. – s.200

¹⁹ Yenə orada, s.318

²⁰ Yenə orada, s.79

²¹ Yenə orada, s.204

“Füzuli məktəbinin sonbeşiyi” adlandırılmışdırsa da, onun ənənədən qidalanan sənət meyarları artıq ardıcılığının yaradıcılığında yaşamışdır.

Dissertasiya işinin **““Məcməüş-şüəra” ədəbi məclisi və onun ədəbi-tarixi prosesdə yeri”** adlı III fəslə 3 paragrafdan ibarətdir. **“Ədəbi məclisin yaranmasını şərtləndirən ədəbi-tarixi-ictimai amillər və şəxsiyyətlər”** adlı I paragrafda XIX-XX əsrlərdə milli poeziyanın inkişafı, tərəqqisi, zamanla səsləşməsindən söhbət açılır. Göstərilən dövrdə ədəbi məclis üzvlərinin Azərbaycan şeirinin nüfuzunu qorumaq, klassiklərimizin tək Şərqlə aləmində deyil, dünya miqyasında tutduğu mövqeyi müdafiə etmək, daha da yüksəklərə qaldırmaq uğrunda mübarizəsindən danışılır.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın ən görkəmli şairi Seyid Əzimin “Məcməüş-şüəra”nın yığıncaqlarına tez-tez gəlməsi, o zaman hələ çox gənc olan Ədülxalq Yusifi, Əbdülxalq Cənnətini tərifləməsi xatırlanaraq bildirilir ki, ədəbi məclislər burada iştirak edən qocaman və orta yaşlı sənətkarların gənc istedadları üzə çıxarmasına da rəvac verirdi. Gənc ədiblərin əksəriyyəti görkəmli şairlərin qarşısında ilk dəfə şeir oxuyur, artıq zəngin ədəbi irsə malik olan sənətkarlar da onları dəstəkləyir, ruhlandırır.

“Məcməüş-şüəra”nın nisbətən gənc üzvü Mirhəsən Münsifin aşağıdakı misraları nümunə gətirilərək gənc sənətkarların da öz ustalarına qədirşünaslıq münasibətini ifadə etdiyi bildirilir:

*Bakının bir unudulmaz sərvəti var,
Yazmayıb indiyədək bircə müvərrix ani.
Bakı şairlərinin şeirin oxursa hər kim,
Şübhə yoxdur ki, olur aşıqi-sərgərdani.
Birisi Yusif – onu Həzrəti-Yusif görsə,
Tərki-Kənan eləyib Misrin olar sultani.²²*

Bakılı sənətkarların şəxsi arxiv materiallarına istinadən qeyd olunur ki, 1860-cı ildə Seyid Əzim Şirvaninin təklifi ilə Məhəmməd Ağa Cürmi tərəfindən Bakı şəhərində “Məcməüş-şüəra” ədəbi məclisi yaradılıb. Məclisin ilk yığıncaqlarında Məhəmmədəğa Cürmidən yaşda böyük şairlər MİRZƏ HƏSİB QÜDSİ (1828-1908), MİRZƏ BAĞIR (1810-1882), ƏLİMƏHƏMMƏD FƏNA (?-?), MİRZƏ

²² Xəyal, S. Bakı gülzarının bülbülləri / S.Xəyal. – Bakı: MBM, – 2011. – s.94

Məhəmmədəli Binəva (1822-1892) iştirak edib, 1870-ci ildən etibarən isə məclisin üzvləri sırasında Piri Həsən oğlu (1840-1928), İsmayıl Zəbih (1843-1928), Kərbəlayi Muxtar Bisəvad (1847-1938), Əbdüləhəd Zəlil (1848-1890), Əsəd Pərvin (1848-1916), Ağakərim Salik (1849-1910), Məhəmməd Təqi (1849-1888), Ağadadaş Sürəyya (1850-1900), Əbdülxalıq Yusif (1853-1924), Ruhulla Qafil (1854-1905), Əbdülxalıq Cənnəti (1855-1931), Əbdülhəmid Mina (1855-1926), Biqələm (1860-1930), Vəhhab Vəhib (1862-1907), Mikayıl Seydi (1862-1916), Ağadadaş Müniri (1863-1940), Atababa Hicri (1863-1922), Məhəmmədismayıl Asi (?-?), İbrahim Zülali (1869-1903), Mirzə Hadi Sabit (1868-1922), Səlim Səyyah (1869-1937), Məşədi Azər (1870-1951), Mirzağa Dilxun (1870-1912), Səməd Mənsur (1879-1927), Haşım bəy Saqib (1870-1931), Novruz Neyyir (1870-1948), Seyyid Zərgər (1880-1920), Hacıəli Pərişan (1876-1944), Əliabbas Müznib (1882-1938), Əlipaşa Səbur (1885-1931), Həsən Səyyar (1891-1936), Əliğa Vahid (1894-1965) və s. kimi şairlər olub.

Məclisin ədəbi mənzərəsi haqqında müəyyən təəssürat yaratmaq üçün “Məcməüş-şüəra”nın istedadlı nümayəndələrindən biri Haşım bəy Saqibin zəmanəsinin eybəcərliklərini, hakim qüvvələrin özbaşınalığını, milli-mənəvi dəyərlərin tapdandığını, əxlaqi keyfiyyətlərin ayaq altına atıldığını, bir sözlə eyblərini dolğun bədii vasitələrlə göstərən şeirlərindən biri “Kim-kimədir” əsəri təhlilə cəlb olunur. Yazılma tarixi dəqiq məlum olmayan bu əsərdə xalqın hüququnu ayaqlandığı, var-yoxunun əlindən alındığı, heysiyyətinin təhqir olunduğu bəyan edilmişdir:

*... Dad-fəryad eləmə, pərdeyi-ismət getdi,
Düşdü əldən-ələ, məhv oldu həya, kim-kimədir.
Mərdi-baqeyrət özün öldürə, eyb eyləməyin,
Oldu sərdəftəri-ələm süfəha, kim-kimədir.
Nənəciblər oturub xəti-xilafət üstə,
Nücabalar dağılıb oldu fəna, kim-kimədir.²³*

Belə qənaətə gəlinir ki, “Məcməüş-şüəra”nın bir ədəbi məclis kimi yaranmasını şərtləndirən ədəbi-tarixi-ictimai amillərlə yanaşı,

²³ Haşım bəy Saqib. Kim-kimədir / tərt. ed. R.İmaməliyev – Bakı: Boz oğuz, – 1995. – s.26

şəxsiyyətlərin də rolu böyük olmuşdur. Belə ki, Haşım bəy Saqib kimi şairlər həm öz əxlaqı və davranışı, həm elmi və alicənablığı ilə məclisə nəciblik gətirmiş, öz istedadları ilə mövcud ənənəni yaşatmış, inkişaf etdirmiş, həm də yeni məcraya yönəltməyi bacarmışlar.

“Məcməüş-şüəra” – Azərbaycanda yaranan ən uzun-ömürlü ədəbi məclis kimi” adlı II paragrafda “Məcməüş-şüəra” ədəbi məclisinin ən fəal üzvləri haqqında bioqrafik məlumatların və əsərlərindən ən çox tanınan nümunələrin yer aldığı mötəbər mənbələrdən biri “Gülşəni-maarif” təzkirəsi²⁴ haqqında məlumat verilir. XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəlləri aralığında yaşamış Nəcəfqulu bəy Şeydanın (Baharlı) bu adla məşhur olan “Təzkirətüş-şüəra”-sında bakılı şairlərdən Məşədi Azər, Əbdülxaliq Cənnəti, Seyid Zərgər, Mirzə Həsən Qüdsi, Ağadadaş Müniri, Əliabbas Müznib, Səməd Mənsur, Əbdülxaliq Yusif haqqında maraqlı qeydlər və onların irsindən qiymətli nümunələr olduğu göstərilir.

Haqqında çox az şeyin bəlli olduğu Rəsulzadə Ağahüseyn Əliyoldaş oğluna dair məlumatların məhz bu mənbədə yer aldığı bildirilir və əsərlərindən nümunələr gətirilərək təhlil olunur. Adıçəkilən şairin üsyan ruhlu əsərlər yazdığı üçün təxəllüsdən istifadə etməməsi də həmin təzkirə əsasında müəyyən edilir.

Paragrafda o da qeyd olunur ki, “Məcməüş-şüəra” üzvləri də milli-mənəvi oyanışa dəstək verib dövrü mətbuatda çar üsul-idarəsinə qarşı mübarizə aparırdılar. Bolşevik mətbuatında çıxış edən həmvətənlərindən fərqi olaraq, onlar vətənlərini tamamilə müstəqil görmək istəyir, kiminsə boyunduruğunda inkişafını qəbul etmirdilər. Onlar XX əsrin əvvəllərində həm məclis yığıncaqlarında söylədikləri, həm də dövrü mətbuatda dərc etdirdikləri əsərləri üçün mövzuları müasirləri olduğu həyatdan alır, mövcud cəmiyyətin ziddiyyətlərini açmağa, ictimai eybəcərlikləri ifşa etməyə çalışırdılar.

Göstərilir ki, Bakı mühitinin yetirmələri olan bu azərbaycanlı gənclər mənsub olduğu xalqı müstəqilliyə qovuşdurmaq həvəsilə çar Rusiyasına qarşı yığıncaqlar, iclaslar, toplantılar keçirir, məsləhət,

²⁴ Nəcəfqulu bəy Şeyda. “Gülşəni-maarif” təzkirəsi, nəşrə hazır. və ön söz: P.Kərimov, – Bakı: Elm və təhsil, – 2014, – 266 s.

məşvəratlərlə Azərbaycanı müstəmləkələçilikdən qurtarmağın yollarını arayırdılar.

Hacı Zeynalabdin Tağıyevin vəsaiti ilə Əli bəy Hüseynzadənin nəşr etdirdiyi “Füyuzat” (1906) jurnalının Ə.Müznib kimi gənclərin azadlıq arzularını daha da çiçəkləndirdiyi, bu jurnal qapandıqdan sonra Azərbaycanda milli-azadlıq ideyalarının carçılarından biri, məşhur publisist Haşım bəy Vəzirovun naşiri olduğu “Tazə həyat” (1907-1908) və “İttifaq” (1908-1909) qəzetlərinin milli ruhlu, vətənpərvər “Məcməüş-şüəra” üzvlərinin tribunası olduğu nəzərə çatdırılır.

Məsələn, məclisin fəal üzvlərində Əlipaşa Səbur haqqında danışılarkən onun həm də füyuzatçı olduğu və tez-tez “Yeni füyuzat” jurnalında vətən haqqında romantik şeirlərlə çıxış etdiyi nəzərə çatdırılır:

*Ah! İstibdad ilə məhv oldu əbnayi-vətən,
Soldu badi-zülm ilə kaşəndə-şövqi yasəmən!
...Tarmar oldu yazıq! Axır müqəddəs əncümən,
Ah! İstibdad ilə məhv oldu əbnayi-vətən!
...Könlümü yıxdı fəna mülkündə mövqeyi-iztirab,
Ay gözüm, qan ağla! Şurayi-vətən oldu xərab.
Nasiri qəm mülkünə aləmdə sultan intixab
Etdilər... Əfsus! Olmaz bir dəm azadi-məhən
Ah! İstibdad ilə məhv oldu əbnayi-vətən²⁵.*

Ə.Müznibin “Zənbur”dakı fəaliyyət dövrü haqqında məlumat verilərkən onun XX əsrin əvvəllərində el arasında çox məşhur olan qabaqcıl ziyalılarla, dövrünün ən məşhur şairi M.Ə.Sabir ilə yaxın dostluq münasibətləri, görkəmli rəssam Əzim Əzimzadə, satirik şair Əli Nəzmi ilə yaradıcılıq əlaqələri barədə təsəvvür yaradılır.

“Məcməüş-şüəra” üzvlərinin yalançı realizm əvəzinə, romantizmin ideya-bədii prinsipləri ilə qələmə aldıkları əsərlərində oxucularını vətəni sevməyə, milli-azadlıq hərəkatına səslədiyi, eyni zamanda xalqa milli kimliyini tanıdıb, tarixini anladıb, həmvətənlərini türkçülük-islamçılıq bayrağı altında birləşib, milli mənləklərini, mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini qorumağa

²⁵ Səbur Ə. Ah Vətən // – Bakı: Yeni Füyuzat, – 1910. № 2. s.7.

çağırdıqları onların irsindən gətirilən nümunələr əsasında təqdim olunur. Məsələn:

*Hər kəsdə olsa izzü şərəf, qüdrətli kamal,
Qoymaz hüquqi-millətini məhv edə zəval*²⁶.

“Bakı ədəbi mühitinin formalaşmasında Məhəmməd ağa Cürmi, Ağakərim Salik və Əbülhəsən Vaqif yaradıcılığının yeri” adlı III paragrafda “Məcməüş-şüəra”nın təşkilatçısı və yaradıcısı Məhəmmədəğa Cürmi, onun Abşeron ədəbi mühitində rolu haqqında yığcam məlumat verilir. Dahi Seyid Əzimin şeirdə peyğəmbər zirvəsinə qaldırdığı bu şairin əsərlərinin əksəriyyətinin itdiyi böyük təəssüf hissi ilə bildirilir. Seyid Əzim Şirvani, Mirzə Əbdülxalıq Yusif, Məhəmmədəli Tərbiyətin təzkirələrinə istinadən onun yaradıcılığı barədə ümumi təəssürat yaradılır. Əsərlərindən gətirilən nümunələr əsasında M.Cürminin Füzuli ədəbi məktəbinin əlaçı şagirdi kimi ustadının üslubunu məharətlə davam etdirdiyi, adi ifadələri böyük sənət faktına çevirə bildiyi, qəzəllərində sözün bədii gücünün, estetikasının yüksək obrazlarla öz əksini tapdığı əsaslandırılır:

*Atəşi-hicranə yandım Cürmiyi-sərgəştə tək,
Məhrəmi-bəzmi-vüsəlin ta ki, əğyar eylədin*²⁷.

Daha sonra “Məcməüş-şüəra” üzvlərindən heyrətamiz təbə malik şair, həm də çox tanınmış xanəndə Ağakərim Salik haqqında məlumat verilir. Mənbələr əsasında onun musiqi təhsilini Mirzə Səttar Ərdəbilidən aldığı, ondan muğamlarımızı, bir neçə musiqi alətində ifa etməyi öyrəndiyi, həm də özünün bir çoxlarının ustası olduğu müəyyən edilir.

Açıb qəm süfrəsin, hatəmlik etdin dəhrdə, Salik,

*Odur hər kəs yesə, əl çəkməyir bir qürsə kakimdən*²⁸, – deyər şairin sözün bədii dəyərini bilən, ana dilimizin poetik qüdrətini ən gözəl şəkildə nümayiş etdirən, sələflərinin ənənələrini peşəkarcasına davam etdirən bakılı sənətkarlarımızdan biri olduğu nəzərə çatdırılır. Şairin cəmi 6 qəzəlinin olduğu müəyyənləşdirilsə də, şəxsi kolleksiyalarda başqa əlyazmalarının da mövcud olması ehtimal edilir.

²⁶ Müznib, Ə. Milliyət // Bakı: Dirilik, – 1915, 16 mart. № 13. – s.193.

²⁷ Deyilən söz yadigardır / nəşrə hazır. S.Xəyal – Bakı: Ecoprint, – 2019. – s.95

²⁸ Poetik məclislər / tərt. ed. N.Qarayev – Bakı: Yazıçı, – 1987. – s.374.

A.Salikin süjetli lirika nümunələri də nəzərdən keçirilir, onun obrazların fikir, hiss və davranışlarını əks etdirdiyi belə əsərlərində həyat həqiqətini daha cazibədar, daha parlaq ifadə etdiyi qeyd olunur. Bildirilir ki, onun şeirlərinin hamısında hisslər həmişə səmimi, eşq duyğusu ülvi və realdır:

*Hərdəm ki, xatirə o ləbi-ləli-tər gəlir.
Göz yaşı qan olur, üzə xuni-cigər gəlir²⁹.*

Diqqətə çatdırılır ki, A.Salikin poeziyasında hisslə fikir, lirizm ilə ictimai-fəlsəfi əhvali-ruhiyyə vəhdətdə özünü büruzə verir. Ənənəyə sadiqlik şairin bədii irsinin əsas göstəricilərindəndir. Onun yaradıcılığını vərəqlədikcə klassiklərimizin əsərlərini dönə-dönə mütaliə etdiyinin şahidi olmaq mümkündür. Şair onların açdığı cığırla şərəflə irəliləmişdir, bu səbəbdən də dəruni əsərlər meydana gətirmişdir. A.Salikin əsərləri oxucunu yormur, əsəblərini sakitləşdirir, bəlkə də şair musiqiçi olduğu üçün qəzəlləri də həzin musiqi avazı kimi ruha sakitlik gətirir:

*Qaşın belimi бүkdü, kəman eylədi, getdi,
Eşqin məni rüsvayi-cahan eylədi, getdi.
... Salik rəhi-eşqində vəfa sağərin içdi,
Eşqində vidai-dilü can eylədi, getdi³⁰.*

Bildirilir ki, XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində olduqca zəngin ədəbi bir yol keçmiş Bakı müchitinin ədəbi irsini məhz bu üç xətt təşkil edirdi. XX əsrin əvvəllərindəki mürəkkəb ictimai-siyasi hadisələrə qədər, inqilabi hərəkatın güclənməsinə, vətənpərvər ziyalılar tərəfindən türkcülük-islamçılıq və müasirlik ideyası siyasi meydanda bərqərar olana qədər bakılı şairlərin əksəriyyəti aşiqanə lirik şeirlər, bilavasitə uca Allaha ünvanlanan əsərlər və əsasən İmam Hüseyin əleyhissələmə, Kərbəla vəqiyəsinə həsr edilmiş mərsiyə poeziyası nümunələri yaradırdılar.

Qəzəl yaradıcılığı xüsusi diqqətəlayiq olan belə şairlərimizdən biri də Əbülhəsən Vaqifdir. Füzuli ruhundan qidalanıb, gözəlliyi, məhəbbəti böyük ilhamla tərənnüm edən Ə.Vaqif görkəmli ustadın bir sıra qəzəllərini təzmin etmişdir. Məsələn:

²⁹ Deyilən söz yadigardır / nəşrə hazır. S.Xəyal – Bakı: Ecoprint, – 2019. – s.42

³⁰ Deyilən söz yadigardır (şeirlər) / tərt. ed. C.R.İsmayılzadə – Bakı: Yazıçı, – 1987. – s.23

*Can ilə bizdən əgər xoşnud isə cananımız,
Canə minnətdir, anın qurbanı olsun canımız*³¹.

Ə.Vaqifin eşq şairi olmaqla yanaşı, xurafatı pisləyən, fırldaqçı mollaları tənqid edən, uca yaradana və islam müqəddəslərinə bağlı biri olduğu da diqqətə çatdırılır. Onun İmam Hüseyin müsibətini böyük bir sevgi ilə ifadə edən mərsiyə və növhələrinin ictimai mahiyyət daşıdığı bildirilir. Şairin belə əsərlərinin cəlladlığa, rəzalətə, vəhşiliyə nifrət oyadan bir lirika nümunəsi olduğu göstərilir. Onun nifrəti təkcə peyğəmbər nəslinə təcavüz edən xain cəlladlara deyil, üzlərinə niqab taxmış bütün şeytan xislətli insanlardır.

Belə nəticəyə gəlinir ki, mərsiyə-növhələrində dərin hüzn, kədər, eyni zamanda zülmə, ədalətsizliyə nifrət ifadə edən Ə.Vaqifin qəzəllərində məcazi eşq ilə həqiqi eşq, təsəvvüf ilə vəhdəti-vücuda bir-birini tamamlasa da, sevginin tərənnümü daha parlaq şəkildə ifadə olunur.

Dissertasiya işində bu qüdrətli söz ustasının əsərlərinin Molla Pənah Vaqifin yaradıcılıq nümunələri ilə qarışdırılmasına da münasibət bildirilir. Ə.Vaqifin Qacar şahları sülaləsinin sonuncusu olan Əhməd şahın taxta əyləşməsi münasibətilə yazdığı iki beytdən ibarət aşağıdakı qitəsinin M.P.Vaqifin adına çıxdığı göstərilir:

*Yetdi ol dəm Əhmədə, Cəbrildən hökmi-ilah,
Qoydu başə Xosrovi-tacin olub İslamə şah.
Bar İlahə, qıl mübarək, et səlamət sən şəhi,
Ədl ilə ömür eyləsin sübhü məsavü salü mah*³².

Bu və bunun kimi faktlar nəzərə alınaraq təssüf hissi ilə bildirilir ki, gözəl təbə malik şairin irsinin sovet dövründə mövcud olan məlum qadağalara görə xalqa çatdırılmaması səbəbindən Əbülhəsən Vaqifin mənalı lirik şeirləri müstəqillik illərinə qədərki ədəbiyyatşünaslarımız tərəfindən bəzən Molla Pənah Vaqifin şeirləri kimi qələmə verilmişdir. Baxmayaraq ki, bununla əlaqədar hələ tanınmış tədqiqatçı Əliabbas Müznib narahatçılıq keçirmiş və vaxtı ilə “Qızıl qələm” məcmuəsində öz fikirlərini əsaslandırmışdır. O,

³¹ Səlim Rəfiq oğlu. Füzuli / nəşrə hazır. və ön söz. A.Mirzəyev – Bakı: Elm, – c.3. – 2019. – s.187

³² Əbülhəsən Vaqif Kamranzadə Salyani. Şeirlər / tərt.ed. C.M.Nağıyeva – Bakı, – 2000. – s.47

“Dağınıq vərəqələr” adlı məqaləsində şairin şeirlərindən nümunələr vermiş, ədəbi irsinin haqsızlığa məruz qaldığını belə qeyd etmişdir: *“Təbiətin təzadı hər şeydə zuhur etdiyi kimi Vaqiflər üzərində də cəlvələnmişdi. Mütləqiyyət və istibdad dövrünün yanlış hərəkətlərindən biri də ədibi, şairi rütbə və mənsəbi ilə tanımaqdı. Binaənileyh İbrahim Xəlil xanın möhtəşəm sarayında oturub nazü nemət ilə yaşayan Molla Pənah Vaqif təkrar-təkrar dillərdə söylənib hər cəhətdən təqdir olunmuşdur. Əbülhəsən Vaqif isə gərək aşiqanə qəzəlləri, gərək vətəni (patriotik) mənzumələri mətanət və səlasət və ali-məzmuni-habi bulunduğu halda, behəqqi-təqdirə layiq ikən heç kəsin tərəfindən etinaya alınmamış, zəlil bir halda yaşamışdır”*³³.

Paraqrafın sonunda XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən ədiblərimizin qeyri-mətbu əsərlərinin nəşri məsələsi bir daha qaldırılır, Ə.Vaqifin irsini çap etdirərək təkrar xalqa çatdıran Cənnət Nağıyeva kimi alimlərimiz təqdir olunur.

Dissertasiya işinin **“XIX-XX əsrlər Bakı ədəbi mühiti Azərbaycanda ədəbi prosesin mərhələlərindən biri kimi”** adlı IV fəslində 4 paraqraftan ibarətdir. **“Azərbaycanda regional ədəbi mühitin ədəbi inkişafda rolu”** adlı ilk paraqrafta bildirilir ki, Bakı ədəbi mühitinin yetirmələri Azərbaycandakı bütün ədəbi məclislərin üzvləri ilə məktublaşmış, zamanələrinin görkəmli şairlərinə mənzumələr ünvanlamışlar. “Məcməüş-şüəra”nın üzvləri bununla kifayətlənməmiş, klassiklərimizi mütləq etməklə yanaşı, müsəlman Şərqi ədəbiyyatının müqtədir nümayəndələrinin, məşhur sənətkarların əsərlərini olduqca diqqətlə oxumuş, bununla da bütün İslam aləmi, o cümlədən ərəb, fars və Osmanlı ədəbiyyatı arasında zamanın tələblərinə uyğun olaraq imkanları daxilində bir az da sıx əlaqələr yaratmışlar. Ələlxüsus XX əsrin əvvəllərində baş verən inqilabların, təlatümlərin, ziddiyyətlərin, o cümlədən rusların yüz ildən çox Azərbaycanda tüğyan eləməsinin daha da şiddətləndiyi dövrdə, avam əhalinin gözünü açmağa çalışmışlar. Onlar mövhumata, xurafata, fanatizmə qarşı çıxmış, bütün dünyaya səs salmış islam mütəfəkkirlərinin ədəbi irsinin öyrənilməsi və təbliği üçün çalışmışlar. Bakı ədəbi mühitinin “Məcməüş-şüəra” ədəbi məclisinin üzvləri ən ümdə vəzifəsi xalqı maarifləndirmək, gözündən qəflət

³³ Müznib, Ə. Dağınıq vərəqələr // Bakı: Qızıl Qələmlər, – 1924. № 4. – s.24-27.

pərdəsini qaldırmaq, eyni zamanda adlarını bolşevik qoymuş azğınlaşmış təcavüzkarlara qarşı mübarizə aparmaq, onlara inanmamağa səsləmək idi. Bu səbəbdən də bakılı ədiblər tərəfindən XX əsrin əvvəllərində dövrü mətbuatımızda müsəlman Şərfinin klassiklərinin tərcümə edilməsi, onların əsərlərinin Azərbaycanda daha yaxşı tanınması və öyrənilməsi üçün konkret addımlar atılırdı. Məsələn, Seyyid Zərgər Şərfin böyük şairi Sədinin 58 əxlaqi-didaktik, ibrətəməz mənzum hekayədən ibarət olan “Mizanül-ədalət” əsərini böyük ustalıqla tərcümə etmişdir. Yaxud Məşədi Azər Firdosinin “Şahnamə”sindən “Rüstəm və Burzu” dastanını, Sədinin “Gülüstən”, “Bustan” poemalarından bir neçə babı, Hafizin, Ömər Xəyyamın irsindən bir neçə əsəri poetik tərcümə etmiş və bədii tərcümə sahəsində nüfuz qazanmışdır. Əliabbas Müznib isə Sədinin “Gülüstən”indən təbdil etmiş, “İnsaf güzgüsü” adlı poema yazmışdır.

Bildirilir ki, təkcə Şərq klassiklərindən deyil, Avropa ədəbiyyatından bəhrələnmələr də Bakı mühiti üçün xarakterik idi. Əliabbas Müznibin “Yusif və Züleyxa” romanı, Avropa yazıçılarından etdiyi tərcümələr, Səməd Mənsurun Azərbaycan romantizminin ən mötəbər nümunələrindən sayılan “Həpsi rəngidir”, “Gülməlidir”, Haşım bəy Saqibin “Kim-kimədir” şeirləri və s. Azərbaycan ədəbiyyatının ümumi inkişafına öz müsbət təsirini göstərmişdir.

1918-ci ildə Azərbaycanı erməni və rüslardan ibarət daşnak-bolşevik təcavüzündən, kazak-mənşevik, erməni eserlərin, ingilislərin köməyi ilə yaratdığı “Sentra-kaspi diktaturası hökuməti”nin, eyni zamanda general Denstrevilin başçılıq etdiyi Britaniya ordusunun işğalından xilas etmək üçün köməyə gələn qəhrəman “Qafqaz İslam Ordusu”nun baş komandanı Nuru paşanın böyük qardaşı, Türkiyənin hərbi və siyasi xadimi, Osmanlı hökumətinin hərbiyə naziri Ənvər paşaya Bakı ədəbi mühitinin əksər şairlərinin şeirlər həsr etməsi nəzərə çatdırılır. Cəfər Cabbarlı bu cahangirin obrazını “Ədirnənin fəthi” və “Trablis müharibəsi” adlı dram əsərlərində əbədiləşdirməsi ilə yanaşı, Əliabbas Müznibin “Qazi Ənvər paşa” poeması isə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Ə.Müznib bu poemanı Ənvər paşanın Ədirnəni və Trablisi düşmənlərdən geri alıb, azad etməsi ilə bağlı qələmə almışdır.

“Bakı ədəbi mühiti Azərbaycan ədəbiyyat tarixinin ayrılmaz qolu kimi” adlı II paragrafda XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Bakı ədəbi mühitində yaranan ədəbiyyatın həyatla əlaqəsi və cəmiyyətin mənəvi təkamülündə rolu nəzərdən keçirilir, bakılı ədiblərin klassik irsə münasibəti, ustad sənətkarların ideya-estetik meyarları dəqiq müəyyənləşdirməsi, “Məcməüş-şüəra” üzvlərinin irsinin ümumi üslub xüsusiyyətləri və poetikasının olması, ədib və mühərrirlərin aydın ideya cəbhəsi seçməsi və kamil estetik prinsiplər gözləməsi sayəsində bu ədəbi məclis üzvlərinin yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin mühüm parçasına çevirməsinə səbəb olduğu əsaslandırılır.

Qeyd olunur ki, Bakı ədəbi mühitində hələ “Məcməüş-şüəra” təşkil olunmamışdan qabaq da maarifçilik məfkurəsi yeganə fikir cərəyanı idi. Lakin bu mühitin ideya-estetik qayəsinin mayasında ənənəvi dini-fəlsəfi baxışlar, irfani görüşlərin də öz yeri və çəkisi var idi.

Bildirilir ki, ədəbi məclis üzvlərinin islam əxlaqına, dinin mütərəqqi ehkamlarına söykənən ədəbi-estetik, nəzəri-fəlsəfi bazanı formalaşdırması Azərbaycan ədəbiyyatını materializm və ateizm prinsiplərinə söykənən “axundovlaşma” prinsiplərdən qoruyurdu.

Məsələn, M.F.Axundzadənin qarşı çıxdığı ədəbiyyatımızda möhkəm təməli olan qəzəl, nəsihət, mərsiyə ədəbiyyatı təkcə aşiqin iztirablarını ifadə etmək, öyüd vermək, göz yaşı tökməkdən ötrü vasitə deyildi, onlar xalqa yüksək mənəvi keyfiyyətlər, nəcib sifətlər, ən əsası isə əqidəyə sadiqlik, vətənpərvərlik hissləri aşılayırdı.

Bildirilir ki, “Qafqaz şairlər ordusunun başında dayanan” sənətkar Ə.Yusifin yaradıcılığının böyük bir hissəsini təşkil edən qəzəllər ilk baxışda oxucuya aşiqanə nümunələr kimi görünərsə də, mənəvi içində mənəvi meydana gətirən şair əsərlərinin dərinliklərində poetik qəliblərin incəliklərindən, mənəvi açarlarından olduqca məharətlə istifadə etmişdir. Onun qəzəllərində müasir leksik vahidlər də klassik qəlibə otura bilirdi:

*İstəsən olmağa mətlubi-zərü sim kimi,
Safü pakizədil ol, çeşmeyi-təsnim kimi.
... Nəf ver aləmə səy et, hərəkət eylə müdam,*

*Dayanıb gözləmə divarda təqvim kimi*³⁴.

Elə bunun nəticəsidir ki, XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərində Əbdülxalıq Yusif kimi Bakı ədəbi mühitinin digər şairlərinin: Əbdülxalıq Cənnəti, Buzovnalı Asi, Haşım bəy Saqib, Hacıəli Pərişan, Kərbəlayi Muxtar Bisavadın tək Bakıda və onun kəndlərində deyil, Azərbaycanın bütün bölgələrində əsərləri dillər əzbəri idi.

“Bakı ədəbi mühitinin inkişafında Ağadadaş Müniri, Məşədi Azər Buzovnalı, Mirzə Əbdülxalıq Yusif, Əbdülxalıq Cənnəti və b. şairlərin rolu” adlı III paragrafda XIX-XX əsr Bakı ədəbi mühitinin adı dillər əzbəri olan, lakin bədii irsi günümüzdə fraqmentlər şəklində çatmış, zamanında mətbuatda, şeir antologiyalarında işıq üzü görən, xırda kitabçalar halında çap olunan, arxivlərdə, ədəbiyyatsevərlərin şəxsi dəftərlərində qorunan əsərləri sonralar toplanaraq çap olunmuş bir neçə üzvünün yaradıcılığı təhlilə cəlb olunur.

Bildirilir ki, bu şairlər içərisində Mirzə Həsib Qüdsi tək Bakı ədəbi mühitində deyil, bütün Azərbaycanda məşhurdur. Mərsiyə janrının inkişafında da müstəsna xidmət göstərmiş Qüdsinin “Gülşəni-raz” adlı divanı əvvəlcə Təbrizdə, sonra Bakıda nəşr etdirmişdir. Onun dillər əzbəri olan mərsiyələri, növhələri gözəl avazı olan dərvişlər tərəfindən əksər əzadarlıq məclislərində ifa edilmişdir. Lakin Qüdsi Bakıda nəşr olunan “Məktəb”, “Şərqi-Rus”, “Həyat”, “İrşad”, “Dəbistan”, “Tazə həyat” və s. kimi mətbuat səhifələrində dərc olunan müxtəlif mövzulu poetik nümunələrilə də tanınırdı. O belə əsərlərində xalqı elmə, maarifə, birliyə və tərəqqiyə dəvət edirdi.

Qeyd olunur ki, məclis üzvlərindən Ağadadaş Münirinin poeziyasında da məhz bu amil əsas yerlərdən birini tuturdu. Şair tez-tez xalqı maarifləndirməkdən ötrü bəşəri kədəre bürünür, fəqət sənətkarlıq baxımından olduqca mükəmməl əsərlər meydana gətirirdi:

*Danışan dil varımızdır, vəli bihudə yerə,
Həm görən göz varımız nuri-bəsərdən xali*³⁵.

³⁴ Mirzə Əbdülxalıq Yusif. Qəzəllər / nəşrə hazır. və ön söz. S.Xəyal – Bakı: MBM, – 2012. – s.29-30

Məlumat verilir ki, klassik şairlərin hamısı rəmzlərdən istifadə etmişlər, çünki rəmzlər şeirdə məna çalarları yaratmaqla yanaşı, bədii-estetik mahiyyət də daşıyır və şairin intellektual bazasından xəbər vermiş olur. Bu səbəbdən də A.Müniri şeirlərini rəmzlərlə bəzəməyə üstünlük verirdi. Məsələn:

*Sən o gülsən, rəng vermiş ləblərin gülbərginə,
Səndədir feyzi-təmaşası gülün hər rənginə.
Yarın ecazi-dəhanın istəməz hərgiz görə,
Zahidin bax zövqünə, büxlinə, çeşmi-tənginə.
Getməz aləmdə büsati bircə gün bərhəm tapar,
Gər Süleyman başqa təhqir ilə muri-tənginə.
Baxəyal ol, yadə sal Cəmşidi, cami-mey götür,
Çox da pabənd olma dəhrin əfsəri-övrənginə.
Nik namilə gəz, istərsən həyati-cavidan,
Bağlama bel bu cahanın rənginə, neyrənginə.
Ey Müniri, söhbəti-irfani əxz et, vermə guş,
Naşinin hənginə, çənginin sədayi-çənginə³⁶.*

Bu qəzəldə “gül”, “ləb”, “mey”, “cam” rəmzlərdir. Onlar klassik ədəbiyyatımızda bədii şərti obrazlar kimi çoxdan öz yerini tutan “büt”, “gözəl”, “sənəm”, “üz”, “yanaq”, “dodaq”, “boy” simvolları kimi ilahi gözəlliyə bir işarə olub, insanın əslinə qovuşması vasitəsi mənasında işlədilir. Klassik poeziyada “zülf”, “qaş”, “göz”, “qəmzə” isə kəsət mənasındadır, yəni dünya nemətlərinə işarədir, daha doğrusu “Hüsni-mütləq”ə yetişməyə maneçilik törədən rəmzlər kimi qəbul olunur.

Paraqrafda məclis üzvlərinin yaradıcılığında milli ideyaya sadıqlıq və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəmzlərinin vəsfinin də yer alması diqqətə çatdırılır. Məsələn, Cənnətinin müstəqillik rəmzi olan ay-ulduzlu bayrağımızın Azərbaycan xalqı, dövləti və torpağı üçün nə qədər böyük əhəmiyyət daşdığını, istiqlalımızın aynası olduğunu, eyni zamanda bir millətin hürriyyətinin atributu kimi buludları titrədəcək qədər yüksəklərə qalxdığını ən zəngin poetik boyalarla, heyrətamiz bədii vasitələrlə göstərdiyi göstərilir:

³⁵ Müniri, M.A. Culusiyyə // – Bakı: Füyuzat, – 1907, 12 yanvar. № 7. – s.105-106.

³⁶ Mirzə Ağadadaş Müniri. Əsərlər / nəşrə hazır. və ön söz. S.Xəyal – Bakı: Ecoprint, – 2018. – s.17

*Köksündə ay, yıldız səma misali,
Şanın çox yüksəkdir, rütbəndir ali.
Sənə baş endirər alivü tali,
Xidmətində durar canü mal ilə³⁷.*

Dissertasiyanın bu hissəsində Məşədi Azər yaradıcılığının birinci dövründə türkçülüyə, turançılığa sevdalı bir xəttin özünü göstərməsi və şairin öz ideallarına sovet dövründə də sadıq qalması 1925-ci ildə “Oğuznamə”, 1935-ci ildə “Çinigiznamə” və “Bakı xanı Dərya xanın Bikə xanım ilə olan əhvalatı” kimi tarixi mənzumələrini qələmə alması ilə əsaslandırılır.

Bildirilir ki, XX əsrin əvvəllərində nəzmin qanunlarından və poeziyanın tələblərindən tamamilə bixəbəər olanlar da şeir yazırdı. Təsədüfə deyil ki, Səməd Mənsur ən yaxın dostu Haşım bəy Saqibə müraciətlə bu cür şairlər haqqında yazırdı:

*... Min-min qələm əhli törənüb, çabukü çalak,
Kim istədisə, sahibi-təbü əsər oldı!
Yazdı kimi “millət”, kimi elmi, kimi ədyan,
Mövsüfi neçə şairin “incə kəmə” oldı.
Bazarə baxıb müştərigir eylədi malın,
Yəni qələm ərbabı bu gün sövdəgər oldı!³⁸*

Qeyd olunur ki, XX əsrin əvvəllərində Bakılı şairlər şeirin bu cür yad ünsürlərdən, nəzmin qanunlarından uzaqlaşmasından, baş-ayağı olmayan cızma-qaraya dönməməsindən ötrü mübarizə aparır, yollar axtarırdılar. Çünki min il yol gəlmiş klassik ənənənin saxlanması vacib idi. Bakılı şairlər də bəlağət elminə riayət olunması, poetik qəliblərin qorunması üçün mövzunu müasir həyatdan alıb, formanı klassik üslubda işləməyi məqbul bilirdilər.

Sonda belə qənaətə gəlinir ki, Əliğa Vahid kimi şairlərin bu cəhdi Azərbaycan şeirinə öz həqiqi simasını qorumağa imkan verdi və poeziyamıza öz müsbət təsirini göstərdi.

Paraqrafda “Məcməüş-şüəra”da möhkəm təməlləri qoyulan ənənəyə hörmət, klassik irsə sadıqlıq prinsipinin Bakı ədəbi mühitində uzun müddət qorunduğu qeyd olunur və bu məclisin

³⁷ Xəyal, S. Əliabbas Müznib Bakı və bakılı şairlər haqqında / S.Xəyal. – Bakı: Nurlan, – 2003. – s.36.

³⁸ Pompuş Alı. Şair çoxalır // – Bakı: Tuti, – 1915, 18 aprel. № 17. – s.2.

müstəqillik illərində bərpasının da bunun bariz nümunəsi olduğu nəzərə çatdırılır.

Bildirilir ki, XX əsrin sonunda Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ölkədə ab-hava dəyişilərkən hər sahədə olduğu kimi poeziyada da bir canlanma özünü göstərdi, daim qadağalarla üzləşən əruz vəzinli şeirin nümayəndələri ədəbi məclisləri bərpa etmək təşəbbüsləri irəli sürdülər. Bakıda “Məcməüş-şüəra”nın bərpası məsələsini isə ən əvvəl görkəmli qəzəl ustası, şair Həkim Qəni qaldırdı. Həkim Qəni bu təşəbbüsü Xalq yazıçısı, görkəmli ədəbiyyatşünas, akademik Kamal Abdullaya bildirdi, o isə öz növbəsində dövrünün ən məşhur qəzəl şairi, əsərləri xanəndələrin dilində əzbər olan, füzulişünas, filologiya elmləri namizədi Hacı Mail Əliyevə müraciət etdi. O zamanlar Mədəniyyət Fondu təmirdə olduğu üçün müvəqqəti yer axtaran bu üçlük elə Hacı Mailin Nardarandakı evində “Məcməüş-şüəra”nın bərpası məqsədilə təsis yığıncağı keçirməyi qərara aldı. Ələmdar Mahir, Cəfər Rəmzi, Yaşar Cahid, Qəzənfər xan Talıb, Məmmədəli Şəfai, Rüstəm Samit, Amil Məlikzadə, Elnarə Əsgərzadə, Hikmət Məhəmmədəğa oğlu, Mirzə Müştak, Əbülfəzl Vəfa, Kərbalayi İdris Qor, İlham və s. şairləri ətrafına yığan ədəbi məclis bir müddət sonra fəaliyyətini dayandırsa da, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin İrs Komissiyasının sədri Sona Xəyalın təşəbbüsü ilə “Füzuli məclisi” adı ilə işinə davam etdi. 1994-cü il dekaabr ayının 23-də Hacı Mailin sədrliyi, Şahin Fazil, Südabə Cəlil, Natiqə Yusifqızı və Sona Xəyalın iştirakı ilə “Füzuli məclisi” ilk yığıncağını keçirdi. Az keçmədən məclis üzvlərinin sayı xeyli artdı, onun haqqında tanınmış jurnalistlər məqalələr dərc etdirdi, televizya kanallarında fəaliyyəti işıqlandırıldı. Əfsuslar olsun ki, Hacı Mailin dünyasını dəyişməsilə sonuncu ədəbi məclisin də fəaliyyətinə son qoyuldu.

“Azərbaycan ədəbi mühitində epiqonçuluq problemləri” adlı IV paragrafda qeyd olunur ki, uzun müddət XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərinin Azərbaycan romantik poeziyası səhvən epiqonçu ədəbiyyat adlandırılıb. Göstərilən dövrdə fəaliyyət göstərən şairlərin bir-biri ilə sənət yarışında ərsəyə gətirdikləri və bir çox hallarda həyat hadisələrinə yanaşma, mövcud reallığın bədii dərkə və təqdimi baxımından sələflərini üstələyən, müasirlərinin irsi fonunda seçilən rəngarəng əsərləri məhz bu nöqtəyi-nəzərdən tədqiqatdan

kənarda qalıb, ənənə daxilində novatorluq edən sənətkarların yaradıcılıqları lazımınca öyrənilməyib və nəşr olunmayıb. Halbuki bu ədəbiyyatın nümayəndələri öz poetik irsində ənənədən gəlmə formanı qorumağa və inkişaf etdirməyə çalışmış, klasiklərimizin, xüsusən də dahi Füzulinin təsiri ilə bədii nümunələr ərsəyə gətirmişlər.

Bildirilir ki, göstərilən dövrdə fəaliyyət göstərən məclis üzvləri olan şairlərin şeirlərində ənənədən gəlmə motivlər, rəmzlər və epitet, istiarə və təşbihlərdən istifadə olunsa da, bu ədəbiyyatın nümayəndələrinin özünün müstəqil yaradıcılıq yolu, siyasi, ictimai baxışları var idi. Yəni forma elementləri ənənəvi olsa belə, məzmun yeni idi. Yəni Füzulinin XVI əsrdə istifadə etdiyi eyni bədii təsvir və ya ifadə vasitəsi artıq XX əsrin əvvəllərində məqsədini dəyişmiş, fərqli məzmun kəsb etmişdi. Bu baxımdan Mirzə Əbdülxaliq Yusif, Ağadadaş Müniri, Azər Buzovnalı kimi şairlərin irsini epixonçu ədəbiyyat adlandırıb, üzərindən xətt çəkmək ən azından ədalətsizlikdir.

Dissertasiya işində XIX əsrin II yarısında ədəbi məclis üzvlərinin yaradıcılığını bilavasitə ilkin mənbələr əsasında araşdıran Raqub Kərimovun aşağıdakı fikirləri təsdiq məqsədilə sitat gətirilir: *“... bu sənətkarların əksəriyyəti nəzirə yazarkən seçdiyi sənətkarları kor-koranə təqlid etməmiş, ona yaradıcı şəkildə yanaşaraq əksər hallarda orijinal poeziya nümunələri yaratmağa nail olmuşlar. Bu da maraqlıdır ki, XX əsrin əvvəllərinə qədər nəzirəçilik, nəzirə ədəbiyyatı qəbahət hesab olunmamış, hətta bu qəbil şeirlər hər bir şairin orijinal əsərləri ilə eyni səviyyədə qiymətləndirilmişdir”*³⁹.

Göstərilir ki, bədii ədəbiyyatın əsas kanonlarına sadıq qalmağa üstünlük verən Əliəğa Vahid kimi şairlərin yaradıcılığı dövrünün populist ruhlu, yaltaq və “yenilikçi” şairləri tərəfindən qınaq obyektinə çevrilirdi.

Sələf-xələf probleminə münasibət bildirilərkən qeyd olunur ki, klassik şairlərimizin çoxu rəmzlərdən istifadə edib, çünki rəmzlər şeirdə hər bir beytin bədii-estetik və ritmik emosional təsirini gücləndirməklə yanaşı, məna çalarları baxımından da bədii əsərə xüsusi bir

³⁹ Kərimov, R. Qasım bəy Zakir və müasirləri, – Bakı: Elm və təhsil, – 2013, – s.161-162

zənginlik gətirir. Rəmzlərin hər dövrdə ədəbiyyatda məqsədli şəkildə istifadə olunması, oxucuları düşündürməyə yönəltməsi, bir növ həqiqəti pərdələmək məqsədi güdməsi də bu paraqrafda nəzərə çatdırılır və bu pərdənin Füzulidə məqsədinin bir, onun məktəbinin davamçılarının yaradıcılığında isə başqa olması müqayisəli şəkildə təqdim edilir.

Sovet ədəbiyyatşünaslarının əksəriyyətinin irsi nəzərdən keçirilərkən belə nəticə çıxarılır ki, “Məcməüş-şüəra” üzvlərinin yaradıcılığında sənətkarlıq göstəricisi olaraq istifadə edilmiş ənənəvi rəmzlər səhvən mənasız işarələr, klassik ənənəyə sadıq şairlər isə epiqonçu adlandırılıb. Belə ki, sovet ideoloqları Oktyabr çevrilişindən əvvəl hansı şair nəzirə, təxmis yazmışdısa, əsərlərində rəmzlərdən istifadə etmişdisə, bundan əlavə özünün türk olduğunu bəyan etmişdisə, onu əks-inqilabçı adlandırır, bu səbəbdən də vətən xaini hesab edirdilər. Bu baxımdan nəinki onların əsərlərini nəşr etdirib, tədqiq etmək, heç adlarını da çəkmək olmazdı. Lakin axının əksinə getməyi, ağa ağ, qaraya qara deməyi bacaran Mir Cəlal, Cəfər Xəndan tək alimlər isə Cənnəti kimi şairlərin əsərlərindəki nuru görüb, qiymətləndirə bilmişlər: *“Cənnəti böyük irs qoyub getmişdir, onun bir çox şeirləri indi də öz əhəmiyyətini itirməmişdir”*,⁴⁰ – deməkdən çəkinməmişlər.

Bildirilir ki, bu gün həmin qədirbilən alimlərimiz sayəsində Cənnətinin irsi haqqında məlumatımız var. Belə ki, 1905-ci ildə Bakıda mətbuat yaranandan sonra ən fəal şairlərdən biri kimi tanınan Cənnəti “Təkamül”də, “Dirilik”də, “İrşad”da müntəzəm çap olunub. Dissertasiya işinin sözügedən bölümündə görkəmli sənətkarın AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fondunda qorunan “Mühəssənati-şəriyyə” adlı risaləsi, nəsihətnaməsi, “Yənbiül-hikmət”, “Təhvili-övzan” adlı ədəbiyyat qaydaları kitabı, əxlaq elminə dair üç cildlik əsəri, altı min beytlik “Divan”ı və “Əs-səfər fil-həzər” adlı romanı haqqında məlumat verilir.

Paraqrafın sonunda belə qənaətə gəlinir ki, dövrü mətbuatın çoxaldığı, kitab çapı imkanlarının genişləndiyi bir dövrdə yazıb-yaradan şairlər sələfləri ilə müqayisədə yenilikçi idilər. Onlar ənənə daxilində bir novatorluq edir, ənənəvi formaya müasir məzmun bəxş

⁴⁰ Xəyal, S. Bakı gülzarının bülbülləri / S.Xəyal. – Bakı: MBM, – 2011. – s.16

edirdilər. Buna görə də milli ruhu yaşadan, vətənpərvərlik əhval-ruhiyyəsini təbliğ edən və dövrün hadisələrinə romantik yanaşıb, maarif və mədəniyyətdə öz yolunu arayan Cənnəti, Müniri, Yusif, Azər kimi şairlərimizi epiqonçu, sxolastik, köhnəpərəst adlandırmaq olmaz. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən “Məcməüş-şüəra” üzlərinin yaradıcılığını çap edib, öyrənməsək, ədəbiyyat tariximizin ümumi mənzərəsini tam təsəvvür edə bilmərik. Belə ki, bu ədəbiyyat Azərbaycan sovetləşənə qədərki dövrdə mövcud olan ümumi ədəbi prosesin çox mühüm tərkib hissəsi olub, Hüseyn Cavid, Cəfər Cabbarlı, Almas İldırım, Mikayıl Müşfiq, Əliəğa Vahid, Cəfər Xəndan, Mirmehdi Seyidzadə, Ələkbər Ziyatay, Əliəğa Bakir, Ələkbər Şahid, Seyidağa, Şahin Fazil, Hacı Mail kimi sənətkarların ideya-mövzu qaynağıdır.

Dissertasiya işində əldə edilən **nəticələr** aşağıdakı kimi ümumiləşdirilib:

- XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda gedən ədəbi prosesdə Bakı ədəbi mühiti xüsusi seçilirdi. Bu mühitin yetirmələri Cənubi Qafqazda kapitalizmin mərkəzi şəhəri sayılan Bakıda elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri ilə əhatə olunaraq fəaliyyət göstərir, siyasi və iqtisadi dəyişikliklərin daha tez şahidi olur, mətbuat və ictimai təşkilatlar vasitəsilə vahid amal ətrafında daha sıx birləşə bilirdilər.

- Bu mühitdə 1860-cı ildə təşkil olunan “Məcməüş-şüəra”nın nümayəndələrinin əsərləri xüsusi seçilirdi. Adıçəkilən ədəbi məclis Bakı və Bakıətrafı kəndlərin ədiblərini: Məhəmmədəğa Cürmi, Mirzağa Dilxun, Zülali, Ağadadaş Sürəyya, Mirzə Məhəmməd Müsəvvir, Vahab Vəhib, Mirzə Rzaqul Həzari, Mirzə Məhəmmədəli Mehdi, Əliabbas Müştəq, Mirzə Məhəmməd Məsud, Mirzə Əbdülxalq Yusif, Mikayıl Seydi, Mirzə Əbdülxalq Cənnəti, Ağadadaş Müniri, Kərim ağa Salik, Məşədi Azər Buzovnalı, Mirzə Hadi Sabit, Haşım bəy Saqib, Əbülhəsən Vaqif kimi klassik üslubda yazan şairləri vahid mərkəzdə birləşdirə bilmişdi.

- XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində bütün Şərqdə olduğu kimi, Azərbaycanda da, eyni zamanda onun mərkəzi şəhəri olan Bakıda da ictimai tənəkkürdə bir oyanış hiss olunmaqda idi. Maddi rifahın yüksəlməsi, milli burjuaziyanın formalaşması elmə, maarifə,

mədəniyyətə və ədəbiyyata qayğı üçün yeni üfüqlər açmışdı. Bakı ədəbi mühitinin yetirmələri olan şairlər də bu canlanmanı duyur və ənənə daxilində novatorluq edirdilər.

- Onlar gündən-günə dəyişən, yenilənən ədəbi-mədəni şəraitdə ənənəni qorumaq uğrunda çarpışır, eyni zamanda milli və dini köklərə bağlılığı yaşadır, gələcək nəslə ötürməyə çalışırdılar. Bakılı ədiblərin irsində elmi-texniki tərəqqinin təbliği ilə yanaşı, milli və islami dəyərlərə hörmət də prioritet istiqamətlərdən idi. Sənətkarlar islam müqəddəslərinin mənəvi saflığını, əqidə yolunda dönməzliyini, amala sədaqətini gənclər arasında təbliğ edir, müasirlərini onlardan nümunə götürməyə çağırırdılar. Çünki onlar nicat yolunu maarifdə, milli adət-ənənlərə sədaqətdə və islami dəyərlərə hörmətdə görürdülər.

- Azərbaycanın bütün bölgələrində fəaliyyət göstərən ədəbi məclislər arasındakı bağlılıq, fərqli məclis təmsilçilərinin bir-birinə yüksək hüsn-rəğbəti təbii ki, şeirimizin inkişafına da öz müsbət təsirini göstərirdi. Müxtəlif ədəbi məclis üzvlərinin bir-birinə ünvanladığı və günümüzə qədər mühafizə olunan mənşüm məktublar XIX əsrin sonu – XX əsrin əvəllərində ədəbi birliklər arasında qarşılıqlı ünsiyyətin olduğunu göstərir. Bu da qeyd olunan zaman kəsiyində Azərbaycanda vahid ədəbi prosesin getdiyini, ədəbi məclislərin tək-cə regional xarakter daşmadığını, həm də ümumazərbaycan maarifçilik hərəkatının təkanverici qüvvəsi olduğunu göstərir. Yəni ədəbiyyat və mədəniyyət xadimləri ayrı-ayrı şəhərlərdə vahid məkanda toplaşmış, şeir-sənət ətrafında fikir mübadiləsi etsələr də, məclislərin hamısında vahid xətt, ümumi amal izlənilirdi.

- “Məcməüş-şüəra” üzvlərinin əsərlərində isə “Beytüs-Səfa”nın, xüsusilə də Seyid Əzim Şirvaninin təsiri daha nüfuzedicidir. Bakılı şairlər klassiklərimizə, xüsusilə də Məhəmməd Füzuliyə nəzirələr, təxmislər, təzminlər yazmaqla yanaşı, xalqa öz soykökünü anlatmağa, milli şüurda gedən dirçəlişi ədəbiyyat səhifələrinə gətirməyə cəhd edir, insanları elmə, maarifə səsləyir, həm də ictimai təfəkkürün formalaşmasına xidmət göstərirdilər. Onların əsərlərinin mayasını xalq yaradıcılığı və dini-fəlsəfi ədəbiyyat təşkil edirdi.

“Məcməüş-şüəra” üzvləri klassik üsluba sadıq qalıb, qəzəl, qəsidə, məsnəvi və mərsiyələr yaratsalar da, bu janrlar çərçivəsində

zəmanədən şikayət ruhunda şeirlər də qələmə alır, xalqı çarizmin milli və ictimai əsarətindən qurtarmaq, milli mənafeyə zidd ideoloji tələblər irəli sürməyə başlamış bolşevizm təhlükəsindən xilas etməkdən ötrü yollar arayıb axtarır, mətbuatda milli azadlıq mübarizəsinə səsləyən şeirlərlə çıxış edirdilər.

- XX əsrin əvvəllərinin təlatümlü hadisələri Bakı şairlərinin də əsərlərində öz bədii əksini tapırdı. Onlar orijinal bir üslubda Qafqaz İslam Ordusunun qəhrəman əsgərlərini tərənnüm edən, azğın erməniləri, milli ideologiyaya zidd bolşevikləri lənətləyən, bədii cəhətdən zəngin əsərlər meydana gətirirdilər. Onların mətbuatda dərc olunan əsərlərində ay-ulduzlu bayrağın vəsfi, əqidə birliyinə çağırış motivləri də aparıcı mövqelərdən birini tuturdu.

- XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərində yaranan ədəbi məclislər Azərbaycan bədii təfəkkür tarixinə tamamilə yeni keyfiyyətli bir hadisə kimi daxil olmuşdu. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən ədəbi məclislərin, xüsusilə də “Məcməuş-şüəra” üzvlərinin irsinin təhlili onu söyləməyə imkan verir ki, şairlərin ədəbi məclislərdə toplaşması onların püxtələşməsi üçün də meydan açır, yüzillər boyu formalaşan ədəbi ənənənin yeni nəsil tərəfindən mənimsənilib təkmilləşdirilməsinə, həmçinin Qərbdən gələn yeni tendensiya və ədəbi yeniliklərlə tanış olmasına da imkan yaradırdı. Yəni ədəbi məclislər həm ənənəni qoruyan ocaq, həm maarif ziyası yayan yaradıcılıq məktəbi, həm də zərərli təsirlərdən qoruyan filter rolunu oynayırdı.

- Bu ərəfədə bütün Azərbaycan ərazisində, eyni zamanda Bakı ədəbi-mədəni mühitində ənənəyə sadiqliklə yanaşı, hadisələrə novatorcasına yanaşma da hakim idi. Mədəniyyət xadimləri və incəsənət adamları kimi şair və nasirlərimiz də gün-gündən dəyişən, artıq əvvəlki qaydalarla idarə olunmayan cəmiyyətdə ənənə daxilində novatorluq etməyə çalışırdılar. Bu yenilik isə Bakı ədəbi mühitinin yetirmələrinin yaradıcılığında daha çox məzmun mündəricəsində, ona nisbətdə daha az forma müstəvisində müşahidə olunurdu. Bu dövrdə təhsilə, maarifə, texniki tərəqqidən yararlanmağa çağırış kimi məsələlərlə yanaşı, islam ittihadı, ümmət birliyi və milli ittifaq kimi ictimai-siyasi məsələlər ədəbiyyata gətirilirdi. Söz sənətimiz üçün yeni olan bu məsələlər daha çox əski formalar çərçivəsində, klassik əruz şeirinin tələbləri ilə ifadə olunurdu.

- Milli mətbuat, milli firqələrin fəaliyyəti, milli liderlərin çıxışları, xaricdə təhsil alıb Vətənə dönməyə və bədii yaradıcılıqla məşğul olan vətənpərvər ziyalıların sənətə yeni yanaşması XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərindəki ədəbi prosesə xüsusi təsir göstərən əsas amillər idi. Ali idealların şüurlarda inikası isə mətbuat vasitəsilə mümkün idi.

- 1906-cı ildən etibarən “İttifaq”, “Tərəqqi”, “Səda”, “Sədayi-haqq”, “Həyat”, “Tazə həyat”, “Hümmət”, “Kaspi”, “Füyuzat”, “Yeni Füyuzat”, “Ari”, “Babayi-Əmir”, “Tuti”, “Məzəli”, “Kəlniyyət”, “Şələlə”, “İrşad”, “Zənbur”, “İqbal”, “Təkamül” və s. mətbu orqanlarda Bakı ədəbi mühitinin təmsilçilərinin imzasına rast gəlmək olur.

- Göstərilən zaman kəsiyində yaradılan ədəbiyyat dövrünün aynası, əsərlərin lirik qəhrəmanı isə dövrün şairinin psixoloji portretini ortaya qoyur. “Məcməüş-şüəra”nın fəaliyyətinin təhlili isə onu deməyə imkan verir ki, Haşım bəy Saqib kimi şairlər həm öz əxlaqı və davranışı, həm elmi və alicənablığı ilə məclisə nəciblik gətirmiş, öz istedadları ilə mövcud ənənəni yaşatmış, inkişaf etdirmiş, həm də yeni məcraya yönəltməyi bacarmışlar.

- Bakılı şairlər şeirin yad ünsürlərdən, nəzmin qanunlarından uzaqlaşmasından, nizamsız və məzmunuz cızma-qaraya dönməməsindən ötrü mübarizə aparır, yollar arayırdılar. Onlar bələğət elminə riayət olunması, poetik qəliblərin qorunması üçün mövzunu müasir həyatdan alıb, formanı klassik üslubda işləməyi məqbul bilirdilər. Bu da Azərbaycan şeirinə öz simasını qorumasına imkan verir, poeziyamıza öz müsbət təsirini göstərirdi.

- Sovet ədəbiyyatşünaslığı çox zaman “Məcməüş-şüəra” üzvlərinin yaradıcılığını yalnız bir yöndən öyrənib, onları yanlış olaraq mərsiyə və ya gülü, bülbülü tərənnüm edən qəzəl şairləri kimi xarakterizə edirdi. Lakin Əbülhəsən Vaqif kimi bakılı şairlərin yaradıcılığının təhlili bunun əksini söyləməyə imkan verir. Belə ki, onun mərsiyə-növhələrində dərin hüzn, bəşəri kədər, zülmə-ədalətsizliyə nifrət ifadə edilir, qəzəllərində isə məcazi eşq ilə həqiqi eşq, təsəvvüf ilə vəhdəti-vücuda bir-birini tamamlamaqla yanaşı, insanlığa və vətənə sevgi hissi daha parlaq şəkildə ifadə olunur.

- XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Bakıda mövcud olan ədəbi mühit vətənpərvər, tərəqqipərvər, maarifpərvər və insansevər

ədiblərin sayəsində formalaşmışdı. Bu mühitin yetirmələri klassik şeir janrlarına hörmətlə yanaşır, ənənəvi bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə edir, ədəbiyyatımızın min illər ərzində sabitləşmiş əsas ana mövzularında yazırdılar. Bakı şairlərinin maarifçi baxışlarının, didaktik görüşlərinin əsasında isə ilk növbədə Quran əxlaqı dururdu.

- Mətbuatın çoxaldığı, kitab çapı imkanlarının genişləndiyi bir dövrdə yazıb-yaradan şairlər ənənə daxilində bir novatorluq edir, ənənəvi formaya müasir məzmun bəxş edirdilər. Buna görə də milli ruhu yaşadan, vətənpərvərlik əhval-ruhiyyəsini təbliğ edən və dövrün hadisələrinə romantik yanaşan, maarif və mədəniyyətdə öz yolunu arayan şairlərimizi epiqonçu, sxolastik, köhnəpərəst adlandırmaq böyük yanlışlıq və ədalətsizlikdir.

- XIX əsrin sonu – XX əsrin əvəllərində fəaliyyət göstərən “Məcməüş-şüəra” üzvlərinin yaradıcılığını sovet ədəbiyyatşünaslığının bəzi mötəbər nümayəndələri kimi epiqonçu, sxolastik ədəbiyyat adlandıraraq kənara atmaq olmaz. Çünki bu ədəbiyyat həmin zaman kəsimində cərəyan etmiş ümumi ədəbi prosesin çox mühüm tərkib hissəsi olub, Hüseyn Cavid, Cəfər Cabbarlı, Almas İldırım, Əliğa Vahid, Süleyman Rüstəm, Məmməd Rahim, Cəfər Xəndan, Mirmehdi Seyidzadə, Ələkbər Ziyatay, Əliğa Bakir və s. kimi sənətkarların ideya-mövzu qaynağıdır. “Məcməüş-şüəra” üzvlərinin irsi olmadan ədəbiyyat tariximizin ümumi mənzərəsini tam təsvir etmək mümkün deyil.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin aşağıdakı əsərlərində əks olunub:

1. Əhmədova, S.N. XIX əsrin axırları XX əsrin əvvəllərində Bakı-Abşeron ədəbi mühiti // – Bakı, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, – 2019. № 2, – s.87-96.

2. Ahmedova, S.N. Literary environment during tsarist Russia in Baku // – Baku: Manuscripts don't burn, – 2020. № 2 (6), – pp.54-59.

3. Ahmedova, S.N. İskender bey Melikov // – Ankara: Bilimsel Eksen, – 2020. № 29, – s.108-115.

4. Əhmədova, S.N. Əliabbas Müznib və Bakı ədəbi mühiti // – Bakı, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, – 2020. № 2, – s.58-64.

5. Əhmədova, S.N. Qarabağda ədəbi-mədəni mühit (XIX əsrin II yarısı, XX əsrin əvvəlləri) // – Bakı: AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Filologiya və sənətşünaslıq, – 2020. № 1, – s.48-54.

6. Əhmədova, S.N. “Məcməüş-şüəra” ədəbi məclisi və onun ədəbi-tarixi prosesində yeri // Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı və İncəsənətinin milli özünü təsdiqdə və Mərkəzi Asiyadakı mədəni tərəqqidə yeri Beynəlxalq elmi konfrans materialları, – 23-25 dekabr, – 2020, – s.307-308.

7. Əhmədova, S.N. Məcməüş-şüəra üzvlərinin yaradıcılığında Füzuli ənənələri // – Bakı: AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Filologiya və sənətşünaslıq, – 2020. № 2, – s.47-55.

8. Ahmedova, S.N. Literary environment of Baku – Absheron at the end of XIX and beginning of the XX century // – Poland, Warsaw: International journal of Innovative Technologies in Social Science, – 2020. № 6 (27), – pp.55-64.

9. Ahmedova, S.N. Çarlık Rusyası döneminde Bakü edebi çevresi // – Ankara: Bilimsel Eksen, – 2020. № 31, – s.105-117.

10. Əhmədova, S.N. Çar Rusiya dövründə Bakı ədəbi mühiti // – Bakı: Azərbaycan Pedaqoji Universiteti, Linqvistika problemləri, – 2020. – c.1. № 3, – s.95-108.

11. Əhmədova, S.N. Ədəbi mühit və ədəbiyyatda epiqonçuluq problemlərinə müstəqillik dövrünün elmi müstəvisindən baxış // – Bakı: AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2020. № 11, – s.211-221.

12. Əhmədova, S.N. Əbdülxaliq Cənnəti // – Bakı: BDU, Dil və ədəbiyyat, – 2020. № 2 (114), – s.302-307.

13. Ahmedova, S.N. Traditions of Fizuli in creativity of members “Mejmeush-Shuara” // Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги Самарканд Давлат Университети темурийлар даврида яратилган “Хамса”ларнинг компаративистик тадқиқи ва уларнинг шарқ адабиёти таракқиётидаги ўрни мавзуидаги халқаро илмий-назарий анжуман, – Самарканд: 6-7 ноябрь, 2020, – с.75-78.

14. Ahmedova, S.N. Aliabbas Muznib and literary environment of Baku // Қазакстан: Абай атындағы Қазак ұлттық педагогикалық университеті хабаршы “Көптілді білім беру және шетел тілдері филологиясы” сериясы, – 2020. № 4 (32), – pp.158-163.

15. Əhmədova, S.N. Ağadadaş Müniri // – Xudafərin, – 2021, – № 191, – s.90-99.

16. Əhmədova, S.N. Azərbaycan ədəbi mühitinin spesifik xüsusiyyətləri: ənənə və novatorluq (XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri) // – Bakı: AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2021. № 2, – s.274-287.

17. Ахмедова, С.Н. Абдулхалиг Юсиф: достойный ученик великих поэтов // – Москва: Литературные знакомства, – 2021. № 54, – с.251-256.

18. Əhmədova, S.N. Seyid Əzim Şirvaninin XIX əsrdə Azərbaycanda ədəbi məclislərinin yaranması və inkişafında rolu // Gənclik., “Humanitar Elmlərin İnkişafı Strategiyası” adlı Respublika Elmi Konfransının materialları, – 6-7 mart, – 2021, – s. 131-137.

19. Əhmədova, S.N. Haşım bəy Saqib // O'zbekiston Respublikasi Oliy Va O'rta Maxsus Ta'lim Vazirligi Alisher Navoiy Nomidagi Toshkent Davlat O'zbek Tili Va Adabiyoti Universiteti O'zbek Mutafakkirlarining Til Nazariyasiga Oid Qarashlari Xalqaro Ilmiy-Nazariy Anjuman Dasturi, – 15 mart, – 2021-yil, – s.77-87.

20. Əhmədova, S.N. XIX əsrin ikinci yarısı, XX əsrin əvvəllərində Bakı ədəbi mühiti Azərbaycanda ədəbi prosesin özünəməxsus mərhələlərindən biri kimi // Astana 1. Uluslararası hukuk ve sosyal bilimler sempozyumu – Kemer, Antalya, – 13-14 Kasım, – 2021. – s.20.

21. Əhmədova, S.N. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Bakı ədəbi mühitində Azərbaycan xalqını türkçülük, islamçılıq bayrağı altında birləşdirmək ideyaları // Astana 1. Uluslararası hukuk ve sosyal bilimler sempozyumu – Kemer, Antalya, – 13-14 Kasım, – 2021. – s.21.

22. Əhmədova, S.N. “Mecmeüş-Şüəra” üzvlərinin yaradıcılığında Füzuli ənənələri // Astana 1. Uluslararası hukuk ve sosyal bilimler sempozyumu – Kemer, Antalya, – 13-14 Kasım, – 2021. – s.23-24.

23. Əhmədova, S.N. Əbülhəsən Vaqifin lirikası // – Bakı: AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Əlyazmalar yanmır, – 2021. № 2 (13), – s.33-44.

24. Əhmədova, S.N. “Məcməüş-şüəra” üzvlərinin yaradıcılığında dini motivlər // – Bakı: Dövlət və din, – 2021. № 4 (71), – s.69-76.

25. Əhmədova, S.N. Məcməüş-şüəra və Şərq ədəbiyyatı // – Bakı: Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, – 2021. №1, – s.78-87.

26. Əhmədova, S.N. XIX əsrin əvvəllərində Bakı ədəbi mühitində vətənpərvərlik ideyaları // – Bakı, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, – 2021. № 1, – s.69-77.

27. Ahmedova, S.N. Bakü edebiyat ortamı “Mecmeüş-şüəra”nın sözlü edebiyat gelenekleri // – Ankara: Kültür evreni, – 2022. № 45, – s.113-125.

28. Ahmedova, S.N. The look to the poetic creativity of Mashadi Azer // – Ankara: Kültür evreni, – 2022. № 46, – pp.58-66.

29. Əhmədova, S.N. XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində Abbasqulu Ağa Bakıxanovun xarici mühitə təsiri // Asead 9. Uluslararası sosial bilimler sempozyumu – Kemer, Antalya, – 28-30 May, – 2022. – s.271-276.

30. Əhmədova, S.N. Bakı ədəbi mühiti və türkçülük ideyaları // – Bakı: AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Filologiya və sənətsünaslıq, – 2022. № 1, – s.44-53.

31. Əhmədova, S.N. XIX əsrin ikinci yarısı, XX əsrin əvvəllərində Bakı ədəbi-mədəni mühiti // – Bakı: Filologiya və sənətsünaslıq, – 2022. № 2, – s.44-51.

32. Əhmədova, S.N. Abbasqulu Ağa Bakıxanovun XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərindəki ədəbi mühitə təsiri // – Bakı, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, – 2022. № 2, – s.123-129.

33. Ahmedova, S.N. Literary enviroment during tsarist Russia in Baku // – Москва: Вопросы и истории, Ежемесячный журнал, – 2022. № 4-1, – s.189-193.

34. Əhmədova, S.N. Azərbaycanda ümumi ədəbi mühitləri birləşdirən amillər // – Bakı: BDU, Dil və ədəbiyyat, – 2023. – № 1 (121), – s.374-380.

35. Əhmədova, S.N. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi mühitində ümumi amillər // ASEAD 11. Uluslararası sosial bilimler sempozyumu, – 20-22 mayıs, – 2023, – s.381-391.

36. Əhmədova, S.N. Ağadadaş Müniri və “Məcməüş-şüara” ədəbi məclisi // – Bakı, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, – 2023. № 1, – s.39-45.

37. Əhmədova, S.N. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəli dövrü mətbuatımıza bir nəzər // – Bakı: AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Filologiya və sənətsünaslıq, – 2023. № 1, – s.193-200.

38. Ahmedova, S. The Creativity of Mashadi Azer Buzovnali // Ясауи Университетінің Хабаршысы, – 2023. № 2 (128), – pp.34-42.

Dissertasiyanın müdafiəsi 14 mart 2024-cü il tarixində saat 12:30 - da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurasının bazasında yaradılmış BED 1.05 – Birdəfəlik dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1143, Bakı, Hüseyn Cavid pr. 115, Akademiya şəhərciyi, Əsas Bina, IV mərtəbə, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron Akt zalı.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 9 fevral 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 31.01.2024
Kağızın formatı: A5
Həcm: 76572

Tiraj: 100